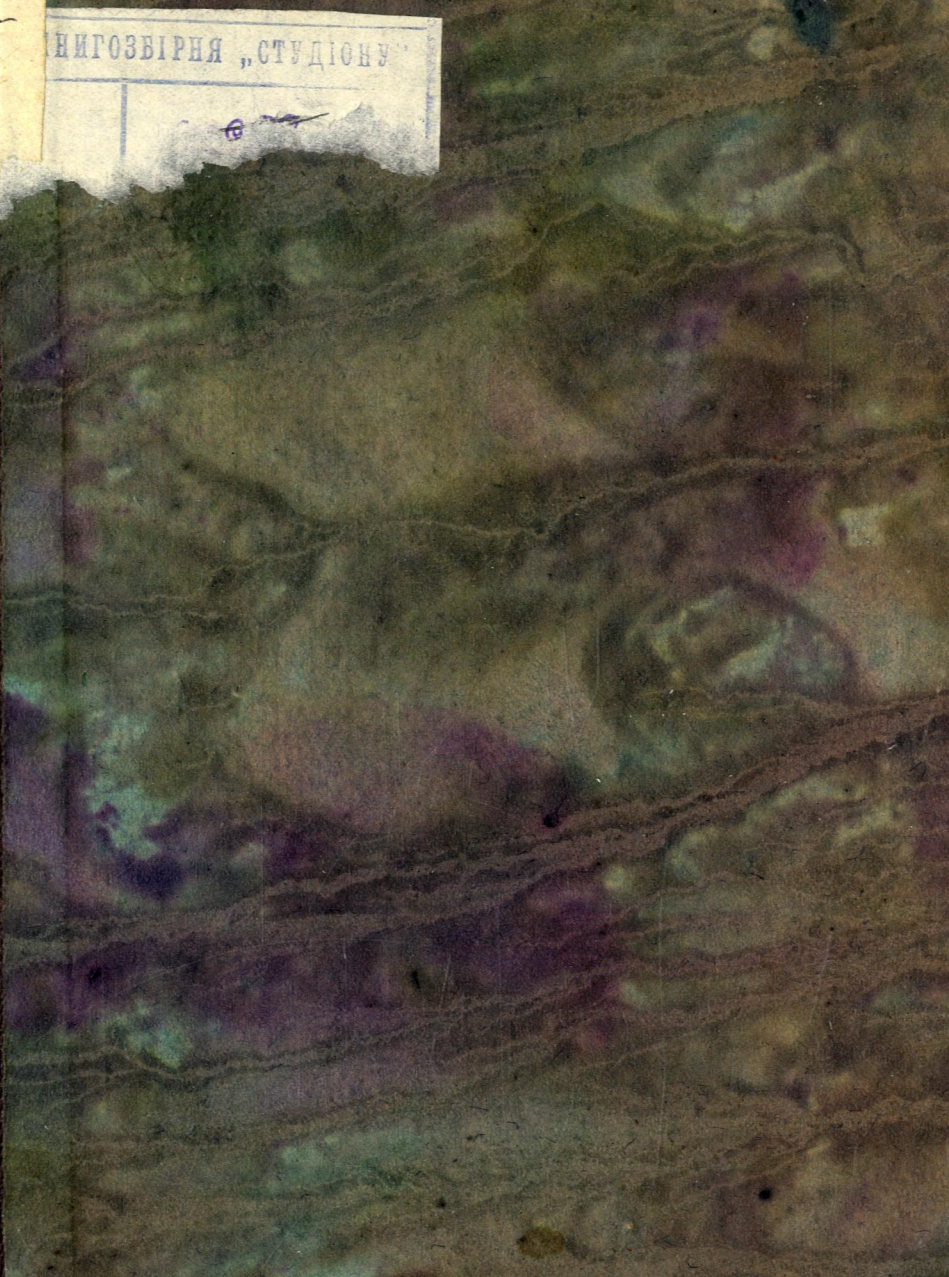
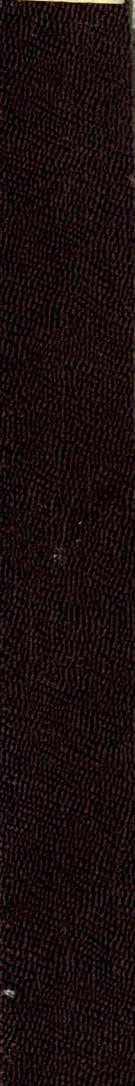

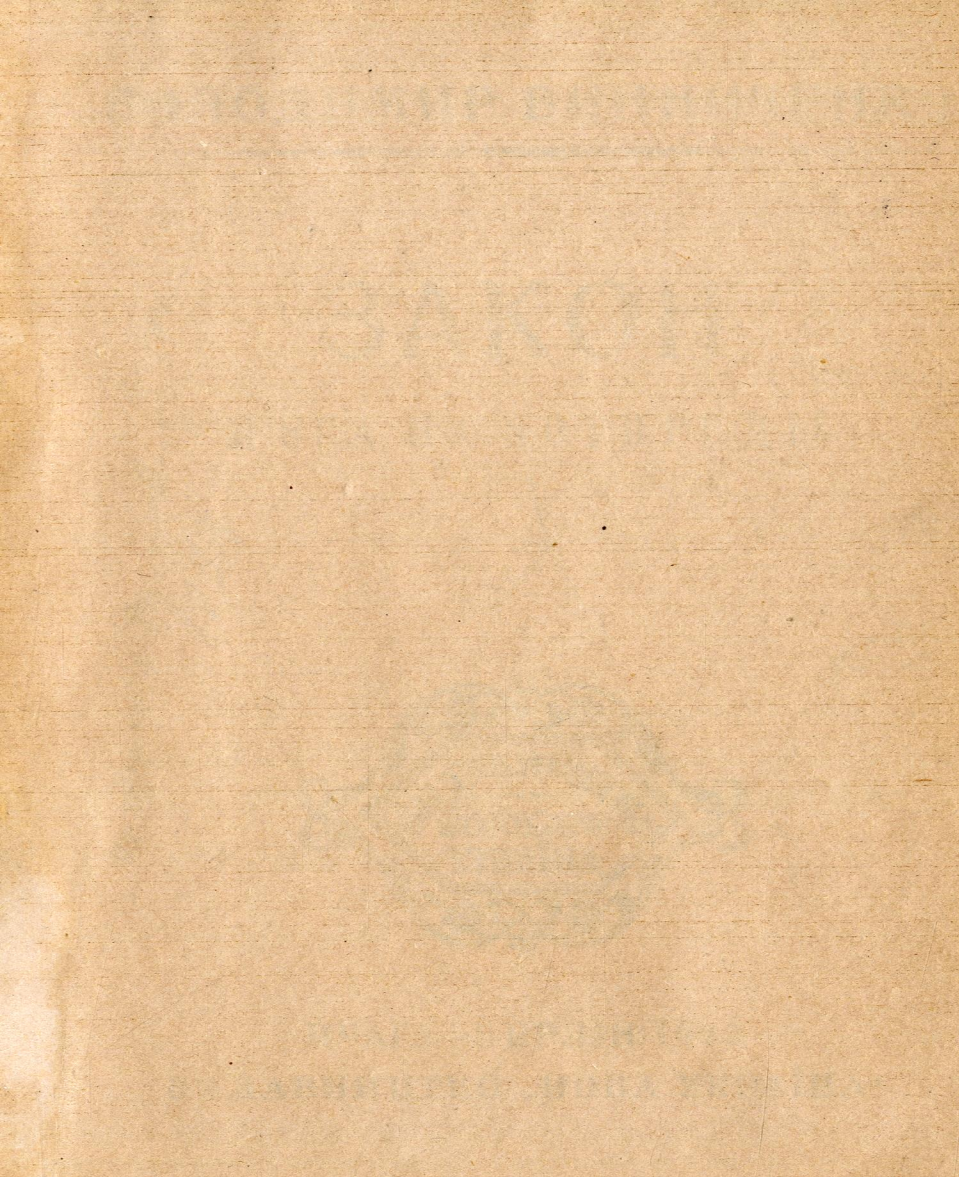
1193

НИГОЗВІРНЯ „СТУДІОНА“

Книгозбірня
"СТУДІОНУ"
у Львові

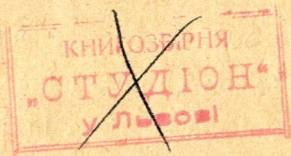

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

ЗАКОН

П'ЄСА НА ЧОТИРІ ДІЇ

ПРАГА—БЕРЛІН 1923

ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“

Пошукати у Львові 1923
1193

2-94/5-660

Дієві особи:

Панас Михайлович Мусташенко — професор.

Інна Василівна — його жінка.

Марія Андріївна — тітка Інни.

Юрій Маркович Круглик — друг Мусташенка.

Люда.

ДІЯ ПЕРША.

Будуар Інни, — з дбайливим, вишеченим смаком убрана й обставлена кімната в тонах червоного, осіннього, пожовтого листя. Стіл до писання, телефон.

Ліворуч од глядача двері в покої Інни; праворуч — у вітальню; просто — в коридор.

Коло канапи на низенькому столику наготовлено до пиття кави.

Мусташенко (чепурно одягнений, год 38—40; лице жовто-смугляве, східного типу; волосся густо-чорне. Натура палка, нестримана; весь час у боротьбі з собою; через те у спокійному стані рухи перебільшено поважні, розмірені, з виразом вибачливої вищости; у хвилини ж сильної емоції — різькі, прудкі, некоординовані, голос крикливий; у такі хвилини, або перед ними, для заспокоєння себе й опанування собою, погладжує себе по руці й одягає пенсне), *ходить по кімнаті, погладжуючи одну руку другою й поглядаючи на двері.*

Входить Марія Андріївна з кошиком пундиків. (Поважна, висока постать. Волосся сиве. Одягнена в усетемне. Лице має раз-у-раз суворий, але не злий, вираз, навіть як жартув. Густі, довгі навислі брови. Говорить коротко, впевнено, спокійно).

Мусташенко, *з вибачливою поважністю.* Кгм!.. Ну, Маріє Андріївно, я все ж таки хочу, щоб ви мені пояснили поведінку Інни. Наприклад: що це таке? *Киває на столик із чашками для кави.*

Марія Андріївна. Хибá ж не бачите: копиці сіна.

Мусташенко. Жарти — річ хороша, але я вас дуже прошу, Маріє Андріївно, сказати мені, для кого це готується кава?

Марія Андріївна. Для вашої жінки та вашого друга.

Мусташенко. Дякую. А, може, ви будете такі ласкаві і скажете мені також, через що моя жінка не обідала дома? І взагалі, Маріє Андріївно, я давно хочу серйозно поговорити з вами з приводу поведінки Інни. Я пробував із нею самою говорити, але... вона уникає розмов, сміється, а вночі, коли думає, що я не бачу, не спить і, здається, плаче. Цілими днями її немає дома. Якись ресторани, театри, кабаре. Ви, як найближча до неї людина, тітка-мама, чи „Тама“, як вона вас називає, ви можете роз'яснити мені, в чому тут річ. Мені сумно, так, мені навіть боляче признаватись, що після вісьмох літ, смію сказати, справжньої любови, згоди, щирости між нами, я... я тепер мушу звертатися до других за роз'ясненнями. Але нехай так. Що значить така поведінка Інни? Через що? Які причини? Не можна ж справді так! *Голос стає різким, крикливим, схвильованим.*

Марія Андріївна, *помалу підходить до його, грозиться перед обличчям його пальцем.* Казала тобі: не викликайте духа. Тепер маєш. Оце вам тепер ваша операція.

Мусташенко. При чому ж тут операція?

Марія Андріївна. Ех, а ще професор психології та філософії!

Мусташенко. Але при чому ж тут операція?!

Марія Андріївна. А при тому, голубе, що ви собі нею жінку, а мені дитину знівечили. Казала вам: послухайтеся старої людини, не чіпайте; немає дітей — не ваша сила, а божья воля, не боріться з Богом. Ні, — наука. Наука все може. А вийшло що? Зробили операцію, та вже й на віки дітей не буде. Та от тепер вона по театрах та ресторанах бігає, а ви з чужими дітьми по садках у пісочку граєтесь. От вам і наука ваша, поцілуйтеся тепер із нею. А Інну, думаєте, не болить, що ви ото з чужими дітьми граєтесь? Що ви безплідною її зробили?

Мусташенко, *спалахнувши, з різкими рухами, зразу стративши всю вибачливу поважність.* Я?! Я зробив?!

Марія Андріївна. Ви, голубе, ви. Треба було мати дітей, як природа давала їх. Ні, для втіхи жінку хотіли мати. От і втішайтесь тепер.

Мушташенко. То я винен?! Я?!

Марія Андріївна. А ви, серце, не хвилюйтесь і не кричіть. Криком не допоможете.

Мушташенко, *зразу схаменувшись, швидко виймає пенсне й невідомо одягає його; покірно, тихо.* Простіть, ради Бога, — невідомо, проклятий мій характер... Так, значить, у цьому причина? Гм!... Я так і боявся... Ну, а що ж робити, Маріє Андріївно?

Марія Андріївна, *не відразу.* Терпіти. Насамперед, покиньте в сад до дітей бігати. Ви ж тим Інну, як батогом, по очах стьобаете, професор психології! „Театри, ресторани“. Ну, й нехай. Або кава ця. Чого ївгвалтуєте? Кава, то й кава. Дзвонить мені телефоном: „Хочу каву з Юрієм Марковичем. І щоб ти сама зварила й подала.“ Нехай. І зварила, й подала. Вона от приїде й зовсім не питиме, а заперечте, — то поїде в ресторан і навмисне з лікерами питиме. От вона для чогось одну дівчину третій день уже примушує сюди ходити. Службу ніби їй шукає. Аж телефоном про неї питалася. Яку вона службу може найти? Але нехай, я мовчу. І ви мовчіть, стримуйте свою натуру, не перечте, згоджуйтесь, що б не вигадала. Не перешкаджайте, а допоможіть їй. Думаєте, з добра вона оте виробляє? Треба, значить, їй так. Справиться — перестане.

Мушташенко, *підходить до Марії Андріївни, ніяково.* Спасибі, Маріє Андріївно! *Цілує їй руку.* І вибачте мені, будь ласка, мою нестриманість. Ви ж самі знаєте, скільки я маю раз-у-раз через неї неприємности й сорому. Татарська, дика кров, нічим її не перебореш, плава над свідомістю, над культурою, як масло на воді.

Марія Андріївна. Нічого, нічого. Якось то буде. Знаю, що й тобі нелегко. Від своїх дітей не бігав би до чужих. Ну, та що вже там...

Ідіть, голубе, до своїх книжок, а як приїде Інна, то щоб ніякого вже татарського масла. Балакайте собі, посміхайтесь, так, наче нічого нема. Не перечте ні в чому. Так краще буде, побачите.

Мусташенко, з задумливою посмішкою. Ну, добре. Піду. *Помалу, розміреним кроком, одкинувши з поважністю тубуб назад, виходить.*

Марія Андріївна, сама. *Виймає зза пояса годинника, дивиться й хитає головою. Входить Люда.*

Люда (поставна дівчина, років 22—23, одягнена просто, але чепурно і з смаком; лице гарне, свіже, отверте; волосся пухнасте, ясно-русяве; з чужими — соромлива, з знайомими — сміливо весела; в переповненому силами тілі, в рухах, словах вибивається несвідоме прагнення активності), *входить несміливо й довірливо посміхаючись.* Можна ввійти?

Марія Андріївна. Та, мабуть, можна, коли ввійшли. Що таке?

Люда, з цікавістю й захопленням оглядаючи кімнату. Я хотіла спитатися, чи мені ще дождатись Інни Василівни чи, може, йти собі? Вже десята година.

Марія Андріївна. А ви тільки до десятої на службу наймаєтесь?

Люда. Та я хоч усю ніч!... А вам же, може?... *Обережно підходить до стіни й поправляє картину, що криво висить.*

Марія Андріївна. А то для чого?

Люда. А вона криво висіла.

Марія Андріївна. А вас хто просив поправляти?

Люда. Так криво ж!

Марія Андріївна. Так вам, кажу, яке діло? Може, тут так і треба, щоб усе криво було.

Люда. Так аж муляє дивитись!

Марія Андріївна. Е, голубонько, дуже багато свого розуму маєте! Як на службі будете поправляти, чого не просять, то не довго прослужите. І як ото тебе отаку батьки випустили?

Люда, *широ, наївно*. А яка ж я? Не приймуть ніде?

Марія Андріївна. Прийняти, то, може, й приймуть, та . . . що з того буде? Ні тобі проста дівчина, ні панночка. В гімназії не буде?

Люда. Я з нагородою чотирикласову школу скінчила! Мій тато в містечку Соковатому поштовий урядовець. Я й на писальній машинці вмію писати.

Марія Андріївна. От-то ж то! „Панночка з машинкою“. Раніш такі панночки шили на машинках, тепер пишуть. Ану, тихо, немов гомонять? *Устає*.

Люда, *визирає в коридор, тихо*. Прийшли! З якимсь добродієм. Так я там підожду. *Швиденько вислизує з кімнати*.

Входять Інна і Круглик.

Інна — літ 28; тонка, гнучка; волосся темно-руде, з червоним одливом; колір лица — матово-білий; уста — яркі, широкі.

Круглик — невеличкий, із черевцем, дуже негарний; все кругле й разом з тим загострене: ніс широкий, але кінчик плескуватий; вуха — великі, круглі, але кінці витягнені догори; голова кругла, але лисина випинається рубом; гостренька борідка, випнуті вилиці на круглому лиці.

Інна, *в капелюсі, весело похитуючись*. Тамуню! Я п'яна! Розумієш: п'яна, як биндюжник. Могорич пили! *До Круглика*. Так я кажу? Це „могорич“ називається?

Круглик, *вітаючись із Марією Андріївною*. Добрий вечір, Маріє Андріївно! . . . Еге, могорич, могорич. Бездоганно.

Інна, *скидаючи капелюха й кидаючи його Кругликові*. Фу, заморилась! Ловіть! Гоп! Ех, ви! . . . Киньте його кудинебудь. Тамуню, ти не сердишся? *Обнімає*. Тільки ти не дихай, як я цілуватиму, а то від мене, мабуть, страшенно могоричем пахне. Добре? *Цілує*. І ще тут, і тут. От і все. Пахне? Ти скажи правду.

Марія Андріївна. А чого ж то ви могоричі п'єте?

Інна. А пахне, пахне? Скажи.

Марія Андріївна. Та пахощами пахне.

Інна. І могоричем! Бо я, Тамуню, знаєш, я вступаю . . . в опереткову трупу! Круглику, швидче води, Тамуні зараз погано стане.

Марія Андріївна, *з ледве помітною посмішкою, суворо.* А в гусарський полк іще не думаєш?

Інна. Серйозно, Тамо, серйозно! Ти, їй-Богу, не жартуй. Ну, могорич же вже пили! Я ж цілий день із ними вовтузилась: і співала їм, і грала, й танцювала. З режисерами, з директорами. Вони всі, Тамуню, кажуть, що я через два місяці, „уб'ю“, чи „заріжу“, — я не пам'ятаю, як вони казали, — всіх їхніх примадон. І заріжу! Правда, Круглику?

Круглик. Виріжете, як курчат! Всіма своїми кучерями ручуся.

Інна. Ач, найшов чим ручитись! Але я сама знаю. Як це? *Співає з модної оперетки.* Правда, гарно, Тамуню? Та чого ти так дивишся на мене? Ну, їй-Богу ж, не жартую. Я тільки п'яна, як анафема, й не можу тобі серйозно все розказати. Але ж ти будеш лаяти мене? Правда?

Марія Андріївна. А чого ж мені тебе лаяти? Ти ж сама себе не лаєш?

Інна, *кидаючись на Марію Андріївну, обнімає, душить.* Ти! ти! ти!

Марія Андріївна. Та годі! . . . Та Інно! . . . Але ж яка! . . .

Інна, *до Круглика.* А що, чия правда? Тамо, він казав, що ти перш за все страшенно суворо, як ти це тільки вмієш, висмієш мене. Потім будеш лаяти. Потім разом із Паном замкнете мене в льох. А потім виженете з дому . . . А бачите? Чия правда? А мені, аби Тамуня не сердилась і зрозуміла, а з Паном ми вдвох із Тамунею справимось. *Раптом серйозно.* А та дівчинка є ще? Не пішла?

Марія Андріївна. Та дожидається там. Нехай іде собі?

Інна. Ні, ні, я хочу ще з нею побалакати. Але вперед кави. Є, Тамуню, кава?

Марія Андріївна. Як не википіла вже вся, то є. Будете зараз?

Інна. Зараз, зараз! Круглику, лікер! Тамуню, ми з лікером. Я ж тепер актриса, — без лікерів не личить. Де ж лікер, ви, Гострику! Тамуню, правда, в його неправильне прізвище, він увесь гострий, а не круглий. Дійсно, Бог зпочатку хотів зробити його круглим, але потім роздумав і все кругле позагострював. Ти подивись на його. Я вношу поправку і пропоную змінити йому прізвище: не Круглик, а Гострик.

Круглик. Бездоганно! Але прошу взяти на увагу, чи згодиться Бог на таку поправку. Щодо мене, то я на все, що ви пропонуєте . . .

Інна. Ну, ну, покотився вже на компліментах, як на велосипеді. Лікер де, я вас питаю?

Круглик, *киває на Марію Андріївну, що розставляє чашки.*

Інна. Та чого ви на Тамуню киваєте? Хибá ми щось погане будемо робити? Де лікер, кажу вам? Я хочу дома до . . . до-мо-го-ри-чити!

Круглик. Слухаю. *Виймає з бокової кишені плескувату пляшку і ставить на стіл.*

Інна. Ну, от. Браво! Відіткніть!

Марія Андріївна, *скоса подивляється й ніби нічого не помічаючи.* Піду до кави подивлюся. Боюся — википіла. *Виходить.*

Інна, *швидко до Круглика.* Ну, тепер марш до Панаса! Та дивіться ж: обережно підготовляйте. Я, знаєте що, вам раджу: як будете говорити про оперетку, то ставайте так, щоб поміж вами та ним було щонебудь — стіл, шафа. Розумієте?

Круглик. А як кинеться на мене, можна пхнути на його шафу?

Інна. Серйозно, Круглику, серйозно!

Круглик. Не турбуйтеся, Інно Василівно, ви ж знаєте, що я з вашим Паном, а з моїм Паньком, з дев'яти літ умію балакати. Від того приємного моменту, як він мені пальця прокусив, я вже знаю, що й як йому говорити. Та хай навіть горло мені прокусить, а коли вам це треба, то я сам готов підставити йому. Ще й сигару закурю.

Інна. Тільки слухайте, Круглику, залишіть ви, ради Бога, вашу цю фантазію. Що це вам, справді, Бог дав? Вісім літ знаємось, і нічого такого, й раптом . . . залицяння, компліменти, поезія. Не поважний фабрикант, не мільонер, а просто якийсь собі бідний поет, студент. Що ви, голубчику?

Круглик. Я ж вам кажу, Інно Василівно: всі вісім літ, од того моменту, як Панас уперше зазнайомив мене з своєю нареченою, — ця „фантазія“, як ви кажете, була в мене. Хронічно. Тільки тепер вона виявляється.

Інна. Через що ж тепер?!

Круглик. Ви ж пам'ятаєте, що я — нахаба?

Інна. Ну, це ж ваша тактика, як ви кажете.

Круглик. Бездоганно справедливо! Ну, так тепер виявляється через те, що є надія.

Інна. Що-о?! . . . *Резочеться.* Кругличку, ви страшенно милий і „бездоганный“ нахаба! Знаєте ви це?

Круглик. Добре сміється той, хто сміється останній, Інно Василівно. Вас смішить, що я такий негарний, і смію мати надію? Але ж негарність, Інно Василівно, — дурниця. Запевняю вас! Треба тільки звикнути до мене, частіше бачити мене. Я ж звик до себе, бо що-дня бачу себе в дзеркалі. Серйозно, Інно Василівно! Це вже бувало не раз. Зпочатку — регіт, просто регіт і більш нічого. От так, як у вас оце. А потім — потрошки, потрошки людина звекає, притерплюється й, дивись, уже не помічає ні того, ні сього. А потім і оцю саму лисину цілує.

Інна, сміючись. Ну, Круглику, годі дурниць! Ви — поет. Це ясно. Йдіть до Панаса. Але пам'ятайте, що ми умовились: як я скажу „о-о-го“, так зараз же йдіть додому і ждіть мого телефону. Чуєте?

Круглик. Слухаю. Пам'ятаю.

Інна. А як скажу телефоном: „Як ся маєте“ — зараз же їдьте до нашого будинку, я ждатиму вас на розі вулиці. Але прошу тільки, Юрію

Марковичу, залишити вашу дивну фантазію. Ви ж розумієте, що ви мені утруднюєте прийняти від вас поміч у моїх скрутних обставинах.

Круглик. Простіть, Інно Василівно, але що вам із цього? Образити я вас не можу, бо вам це тільки смішно. Проти Панаса я не грішу, бо все-одно з Панасом у вас уже щось тріснуло. А я вже не можу . . . — почекайте! — я так довго мовчав, так довго, Інно Василівно, мовчки терплю свою хворобу, що . . . дозвольте мені хоч поговорити про неї. А, крім того . . . я ж певен, що раніш, чи пізніше моя фантазія здійсниться. Запевняю вас, Інно Василівно!

Інна, сміється. Що ти йому скажеш?! Ну, я не маю часу на дурниці. Йдіть. Але чекайте: майте на увазі, що моя розмова з Панасом може скінчитись і не розривом, і я зостануся тут. Тоді я не потребуватиму ваших послуг.

Круглик. Значить, це пізніше буде.

Інна. Але, щоб ви дурно не ждали всю ніч мого телефону, то як тут вийде добре, я вам скажу: „Ви ще не спите? Ну, то лягайте спати“. Добре?

Круглик. Бездоганно. Але я волів би . . .

Інна. А тепер ідіть! Марш! От і Тама з кавою.

Круглик. Слухаю. *Йде праворуч.*

Марія Андріївна. Не википіла, а вихолола. Куди ж ви, Юрію Марковичу?

Круглик. Я на хвилинку до Панаса. Я зараз. *Виходить.*

Інна, обнімаючи і пригортаючись до Марії Андріївни. Тамуню, бідна моя: сама ходить, варить, носить. Я страшенна поганка, Тамуню дорога. Я така бідна, погана поганка, Тамочко. Знаєш ти це? Скажи.

Марія Андріївна. Знаю, моя поганочко, знаю. Нічого. Все перетретесья.

Інна. Ну, спасибі. А ти, справді, Тамо, серйозно згоджуєшся, щоб я вступила в оперетку?

Марія Андріївна. Як ти серйозно, то й я серйозно.

Інна. Я цілком серйовно, Тамо. Тільки, може, не в оперетку, а в драму. І не зразу, а підготовлюсь. *Раптом жагуче.* Але як Пан тільки спробує мені щось . . . моментально не то що в оперетку, а кафешантан піду! Чуєш, Тамо? Моментально! Сьогодні ж!

Марія Андріївна, суворо. Слухай, Інно, ти не дівчинка.

Інна. Так, Тамо, на жаль, я не дівчинка.

Марія Андріївна. От-то ж то. Рішай, що хочеш. Тільки рішай не через те, що щось тобі Панас скаже, а як тобі треба. Не підкидайся життям, як ганчіркою.

Інна, посміхається. Гм! Як мені треба. Та дівчина дожидається?

Марія Андріївна. Та пусти ти її, нарешті! Та й мене тяж. Мені спати пора.

Інна. Прости мене, Тамо! Я тебе стомлюю. Я ці дні зовсім таки погана. Але мені чогось, знаєш, ці дні . . . трошки нудно. Це пройде. Ти вже не сердься на мене.

Марія Андріївна, раптом обнімає Інну за голову, цілує. Роби, моя дитино, що треба тобі робити. Чуєш? Хоч у кафешантан. А як треба, то й мене бери з собою. Оце моє слово. А тепер пий собі каву. А я спати йду. До завтра. *Цілує в чоло, йде в кімнати.*

Інна. Тамонько, скажи тій дівчині, щоб підждала ще пів години. Тільки пів години. Скажеш, Тамуню?

Марія Андріївна. Та скажу, скажу. *Виходить.*

Інна, сама; закинувши руки за голову, похмурившись, швидко ходить по кімнаті. Потім йде до дверей направо, потихеньку відчиняє їх, слухає, причиняє і швидко йде до столика з кавою. Поспішно наливає в чарки мікер, у чашки каву; сідає в фотель: згадує, закурює цигарку і прибірає недбалу позу. Прислухається. Тихо. Перестає курити, ставить чарку з вином на стіл, одкидається на спинку фотеля й,

заплющивши очі, суворо похмуривши брови, непорушно сидить. Зачувши гомін голосів, раптово випростовується і знову прибірає загоништу позу, взявши цитарку в рот. Входять Круглик і Мустащенко.

Круглик, обнявши за стан Мустащенка, голосно, — весело. Інно Василівно! Дозвольте вам представити бездоганного мужа й істинного філософа: не задушив мене, не розчавчив шафою, навіть пальця не прокусив. Можете собі уявити?

Інна. Та що ви кажете?! Я боюсь, що ви балакали з кимсь инчим. До Мустащенка. Добродію, дозвольте з вами познайомитись.

Мустащенко. Вибачлива, спокійна посмішка. Невже, добродійко, ваш страшний муж так таки душить вас, чавчить шафами, відкушує пальці? Як ви досі живі zostалися?

Інна. Ну, добродію, як поводитьсь мій муж, не будемо дуже заглиблюватись у ці питання. Чи відкушує пальці, чи вивертає руки, в цьому, філософічно розглядаючи, сутньої різниці немає. Правда? Дозвольте вам чашечку кави з лікером?

Мустащенко. Ні, дякую.

Інна. Ах, вибачте, може це нижче вашої гідности пити каву в товаристві опереткової актриси?

Мустащенко, погладжуючи себе по руці, тихо, серйозно. На віщо цей тон, Інно?

Інна. Який же мій тон? У нас у трупі инчого немає. Ми розуміється, не професори філософії . . .

Мустащенко, пильно дивиться на Інну, не перестаючи гладити руку; розмірено поважно. Юрій був такий ласкавий, сказав мені, що ти хочеш поговорити зо мною про твій намір піти на сцену. Я прийшов.

Інна. Про намір? Юрій Маркович помилився: про постанову.

Мустащенко. Ну, хай про постанову.

Інна. Круглику! Пийте ж каву й лікер. Наливайте самі. Я занадто п'яна, щоб докладно розмірити віддалення чайника від чашки. *До Мусташенка.* А ви з нами чарочку лікеру не хочете випити? Це — могорич. Ми до-мо-го-ри-чуємо. Так я кажу, Круглику?

Круглик. Бездоганно правильно!

Інна. Чого ви в мене, пане професоре, так глибоко, як у якусь філософічну проблему вдивляєтесь? Мені аж страшно. Я вам раджу пенсне одягти. Чуєте: пенсне. Круглику, ви знаєте для чого іноді деякі професори пенсне одягають?

Мусташенко, *весь вирівнюється, вразено, з страхом дивиться на Інну.*

Інна, *сміючись.* Ой, Круглику, викличте, будь ласка, телефоном пожарну сторожу, тут зараз вибух і пожежа буде!

Мусташенко, *відвертається й іде в другий куток кімнати, швидко погладжуючи себе по руці.*

Круглик, *робить очима й лицем знаки Інні, які говорять: „На віщо ви його дратуєте? Не треба“.*

Інна, *відповідає мінами: „Не мішайтеся, я знаю, що роблю“.*

Круглик, *голосно, немов проводячи перервану розмову.* Ні, серйозно, коли пробути на оперетковій сцені пів року, то потім уже не так трудно перейти в оперу. Запевняю вас. Школа в вас є. Голос вам поставлено бездоганно. Талант ви безумовно маєте. Тільки сценічної техніки треба. Через пів-року-рік ми матимемо чудесну оперну співачку.

Мусташенко, *розглядає картинки.*

Інна, *киває Кругликові на Мусташенка.* А ви ж мені будете букети підносити?

Круглик. О, засиплю квітками! З Африки, з Індії, з Австралії випишу!

Інна. О-го-го! Завтра контракт підписувати. Ви ж прийдете, Круглику?

Круглик. Неодмінно, неодмінно. *Підводиться.* Ну, а тепер дозвольте з вами попрощатись. У мене ще побачення з одним чоловічком. *Цілує руку Інні.* Добраніч, Паню! Бувай, голубчику! Завтра, може, забіжу.

Мушташенко, мовчки потискує йому руку.

Круглик, заклопотано дивлячись на годинника, виходить.

Інна, заклавши ногу на ногу, попивав з чарки.

Мушташенко, сідає, спірає лікті на коліна і кладе голову в руки; мовчить; немов про себе, дивлячись у землю. Вісім літ нічого не варті. Була любов, товариськість, рідність. І за тиждень-два все зникає. Чужість, ворожість, глузування при других, ні за що, без вини. Вражіння таке, ніби в нас звичайне, міщанське подружжя, що ми люде, які нестерпно остогидли одне одному, й навіть при сторонніх не можемо не сваритись. На віщо ж плювати на минуле?

Інна. Ніхто й не плює.

Мушташенко. Плюєш. Ти смієшся при других із мого болючого, інтимного. Ми з тобою разом, як товариші, як . . . ми вдвох умовилися про це пенсне. Це — моя боротьба з диким і темним у мені, це — моє й твоє інтимне, нехай смішне, але для мене важне. І те, що ти з цього смієшся при других, розкриваєш його, це значить, що ти вже не моя Інна, не мій друг і товариш, а . . . чужа, ворожа людина, яка знає мої секрети. *Раптом несподівано, з вибухом гніву, схоплюється.* Дикун я? Ха! Пенсне одягти? На тобі пенсне! *Скажено жбурляє пенсне на підлогу й топче ногами.* На, на, на! Можеш завтра своїм оперетковим друзям розповідати „для чого деякі професори пенсне одягають“. Можеш розповідати, які вони дикуни, як вивертають руки своїм жінкам, як одкушують пальці. Прошу! Будь ласка! Прошу навіть розказувать, які цілують, обнімають. Бий, плюй, топчи все к чорту! Прошу!

Інна, стиснувши уста, мовчить.

Павза.

Мусташенко, швидко ходить по хаті; зупиняється. Любовника вже маєш?

Інна, байдуже. Вісім літ маю.

Мусташенко. Коли ти про мене, то я був твоїм чоловіком. Я про любовника питаю, чи мавш куди переїхати?

Інна. Я чоловіка не мала.

Мусташенко. Он-як уже? Навіть і цього зрікаєшся?

Інна. Може, й мала, але тепер не маю.

Мусташенко. Ну, розуміється! Ще б пак!

Інна. Не маю! Я не жінка твоя! Любовниця. Утриманка! Рідність, родина? Яка в нас родина? Де? Твоя родина там у садках, із тими дітьми, до яких ти бігаєш. А моя . . . померла під операційним ножом. Для чого мені твоя рідність?

Мусташенко. Родина буває й без дітей, коли є те, що . . .

Інна, з огидою. Мовчи, мовчи! Не говори мені цих банальностей. Ні родини, ні чоловіка, ні жінки без дітей немає. Все брехня. Я мала родину, я мала чоловіка й була жінкою, поки я мала хоч надію бути матіррю, розумієш ти: ма-тір-рю! А тепер . . . Що я тепер? Ну, скажи мені, що я таке? Для чого я? Я — каліка, паразит, я безпотрібна істота.

Мусташенко. Люде живуть не тільки для того, щоб дітей родити . . .

Інна. Ах, прогрес, людськість, цивілізація, краса, й так далі? *Схлювється*. Ти! Дай мені дитину, й я віддам за це всю красу, весь комфорт, усю вашу цивілізацію. Чуєш? Я піду в наймички, я буду мити підлоги, я буду жити в норі, в лісі. Я хочу почувати біля серця й лизати, — чуєш, лизати! — мою дитину без ніяких ваших філософій і цивілізацій. Чуєш ти?

Мусташенко. Але ж ти знаєш, що . . .

Інна. Знаю, все знаю! Але ж я не хочу скоритись! Не хочу! Мільони нікчемних, гнилих жінок мають дітей, купи дітей, а я . . . Я голодна.

я ввесь час голодна, мене смокче голод дитини. Знаєш ти це? Ну, що мені робити? Собачку собі купити? Любовника завести? Реферати про жіночу емансипацію писати? Ну, скажи, ну, давай сюди твою філософію, науку, мораль, нехай кажуть, що робити! Хай дадуть мені „закон“, як каже Тама. Закон дай мені!

Мусташенко. Я не розумію, Інно, чого ти хочеш? На нас спало нещастя. Значить, убити себе, чи як?

Інна. Будь щирий! Не можемо мати родини? — не обдурювати себе. А як хочеш, щоб була родина, щоб ми, дійсно, були чоловік і жінка, треба, щоб була дитина.

Мусташенко. Але ж ми не можемо мати дитини!

Інна. Я не можу, а ти можеш.

Мусташенко, якийсь мент мовчки дивиться на Інну. Що ти хочеш сказати?

Інна. Ти можеш мати дитину.

Мусташенко. Значить, ти пропонуєш розійтися, щоб я міг мати дитину?

Інна. Ні, я цього не кажу.

Мусташенко. Ну, а як же?!

Інна, мовчить; *потім тихо, спокійно суворо.* Ти можеш п'ять хвилин цілком спокійно й мовчки вислухати мене?

Мусташенко. З охотою. Будь ласка.

Інна. Ні, ти повинен пам'ятати про те, що ти мушиш спокійно слухати. Сідай.

Мусташенко. Я можу й . . .

Інна. Ні, ти сідай. От тут. Сідай і постарайся, що б я не казала, до кінця й не перебиваючи, вислухати.

Мусташенко, уважно вдивляється в неї й сідає. Добре. Слухаю.

Інна, *сідає по другий бік столика, кладе лікті на стіл і на мент закриває собі очі пальцями.* Ну так от: ти повинен мати дитину від другої жінки, взяти ту дитину до нас і . . . я буду її матіррю.

Мусташенко, якийсь час чекаюче дивиться на неї. Це все?

Інна. Все.

Мусташенко, посміхається з жалем і сумом.

Інна. Не посміхайся. Я цілком серйозно це кажу, Панасе. Іншого виходу нам немає. Ти все-одно раніше чи пізніше скінчиш тим, що ми розійдемось, і ти оженишся з другою, яка може мати діти.

Мусташенко, виразніше посміхається.

Інна. Так-так! Це мусить бути. І нехай! А я піду на сцену. Коли я не можу мати родини, з якої речі я мушу бути любовницею, забавкою одної людини? Забавка? Так нехай забавляються всі. Принаймні, служитиму людям, красі, а не . . . Я тебе питаю: хочеш зробити те, що я пропоную!

Мусташенко. Вибач, Інно, ти пропонуєш фантастику.

Інна. Через що ж фантастику?

Мусташенко. Йй-Богу, я про це серйозно навіть говорити не можу.

Інна. Але через що ж? Конкретно кажи. Неморально, розуміється? Зрада мене? Але я дозволяю тобі цю зраду. Я сама прошу тебе за це. Ну, що ж іще?

Мусташенко, посміхається, знизує плечима.

Інна. Та ти не знизуй плечима, а кажи, що тут фантастичного? Що так смиренні, моральні обивателі не роблять? Ну, будемо говорити конкретно. Ти свідомо шукаєш якусь жінку. Заводиш із нею роман. Маєш од неї дитину. Береш дитину до себе, всиновляєш. Що тут фантастичного, неможливого? Що?

Мусташенко. Гм! Не кажучи вже про моральний бік цього питання, ти забуваєш . . . Ні, це просто абсурд! З якою ж жінкою я можу мати роман, коли я ніякої іншої жінки, крім тебе, не хочу й не можу хотіти? Це перше.

Інна. Зможеш. Повинен, мусиш!

Мусташенко, *ніжно бере її за руку*. Мій дорогий Ін! Ти ж перша, коли ти мене хоч трошки любиш, ти перша сама не витримаєш цього експерименту.

Інна, *визволяючи руку*. Про мене ти не турбуйся. Я знаю, що я кажу і що пропоную. Я рятую своє щастя. Хочеш рятувати разом? Але рішуче кажу: або це, або я завтра вступаю в оперетку. Вибірай.

Мусташенко. Можна взяти чийсь дитину.

Інна. Ми про це вже колись говорили. Ти сам сказав, що нести відповідальність за інших ти не хочеш. А я не зможу любити її так, як хочу, як мушу любити. Ми повинні мати нашу дитину. Твоя дитина, — значить, і моя. Ну, ти ж уяви собі, тільки в'яви: твоє; крихітне, тендітне, тепле . . . Ось воно тут, серед нас, усе заповнює! Навкруги відразу ж стає так повно, розумно, затишно. В мене тепер часто таке почування, що ми з тобою ізольовані від усіх людей, такі якісь самотні, бідні, покинуті. А як тільки в'явлю собі, що маємо дитину, — стає зразу так, неначе ми тісно-тісно зв'язані з усіма людьми, з усім світом . . . Ну, через що ти, власне, проти моєї думки? Ми можемо знайти якунебудь молоду, здорову, гарну дівчину, з села, з містечка. Потім ти її забезпечиш. Вона з охотою віддасть тобі свою дитину, все-одно ж вони або підкидають їх комунебудь, або здають у захисток, або навіть убивають. Можна зробити й так, що вона й не знатиме, що дитина в тебе, немов на виховання віддати. Це ж стільки робиться. Ви ж чоловіки не одну таку дитину маєте по захистках.

Мусташенко, *з посмішкою*. Це значить: я, професор філософії, повинен познайомитись десь на вулиці, або на базарі з якоюсь покоївкою, чи модисточкою, залицятись до неї, ходити до неї в гості на кухню, лузати з нею, з дворником і кухаркою насіння, ходити в кінематограф . . .

Інна. Зовсім ні.

Мусташенко. Ну, а як же? Та ще ж треба мати гарантії, що дитина не буде від якогонебудь конкурента, — пожарного, або писаря з поліції.

От тобі, коли конкретно взяти твою вигадку. Уяви собі мене в цій ролі. Можливе це?

Інна. Це неможливе. Але можливе інче. Уяви собі, що тобі треба переписати твої виклади, твою нову книжку, одне слово — тобі треба постійної переписувачки на машинці. Вона живе в нас, їсть із нами, ну, як своя. Це — можливе? Скажи.

Мусташенко. Ти — мрійниця, Інно.

Інно. Але це цілком можливе? Так?

Мусташенко. І ти думаєш, що я згоджуся у своєму домі з якоюсь дівчиною обманювати тебе, ображати тебе перед нею?

Інна. Обману не буде ніякого, бо ж я все знатиму. Вона буде обманена, коли вже на те пішло. А образа? В чому образа? Ми хочемо мати від неї твою дитину. От і все. Я тільки це знаю. Більш ніщо мені не цікаве й не важне.

Мусташенко. І ти гадаєш, що тобі буде легко й не важно, коли я . . .

Інна. Абсолютно! Ти ж любити її не будеш? Ну, словом я тобі обіцяю, що з цього боку ти не матимеш ніякого клопоту. Це моє діло. Я все беру на себе. Згоджуєшся?

Мусташенко. Слухай, Інно, це — неможливе, це . . .

Інна. Значить, більш можливий мій вступ в оперетку? Добре!

Мусташенко, ходить по хаті, з посмішкою знизує плечима. Та вже хоч би з того погляду взяти, що мене не схоче молода дівчина.

Інна. О, про це не турбуйся!

Павза.

Мусташенко. Але ж ти розумієш, яку ти мені смішну, тяжку, негарну ролю накидаєш?

Інна. Ти думаєш, що моя роля буде легча?

Мусташенко. Ну, тим паче! Для чого ж це? Ми ж обое все-одно не витримаємо, й вийде тільки ряд безпотрібних неприємностей . . .

Інна. Коли ми дійсно хочемо досягти своєї мети, й у нас є воля, а не слиняве моралізування, то витримаємо.

Мусташенко, зачеплений. Добре. Коли ти ставиш так питання: оперетка, розрив, або цей дикий експеримент, добре, я згоджуюсь. Стрівай, стрівай! Але попереджаю: я робитиму сумлінно все, що в моїх силах, але май на увазі, є межі моїм силам. І ти не повинна робити це приводом до розриву. Хочеш розірвати наш шлюб? — роби це тепер же, чесно й без таких приводів.

Інна, підбігає, обнімає, пригортається, радісно, як дівчинка. Значить, згода? Згода?

Мусташенко. Я зарані знаю, що все це . . .

Інна. Браво, Пан! Я знала, що ти згодишся. Ти ж мій чудесний, розумний дикун! Ти ж уже сам бачиш, що це чудова ідея . . .

Мусташенко. Навпаки! Я бачу тільки . . .

Інна. Бачиш, бачиш! А за пенсне й за все ти мені прости. Ради Бога, прости, Пан! Але ж мені так досадно було, що ти мене не зрозумів і будеш сперечатись . . . Але тепер уже все вияснене, тепер усе буде добре. Правда? *Вдаючи Мусташенка, басом:* „Розлюбила, розійтись хочеш“. І ти вірив, як казав це? Ух, ти! *Цілує його.*

Мусташенко. Слухай, Ін, але невже ж ти серйозно всю цю історію хочеш виробляти?

Інна. Ну, а як же, дитинко? Треба!

Мусташенко, сміється.

Інна. Та запевняю тебе, інакше ніяк не можна. І ти, будь ласка, не думай, що я жартую. Я вже навіть, маю ту . . . що . . . ну, твою секретарку, чи переписувачку. Вона вже тут.

Мусташенко, вражено. Інно! Я сподіваюсь, ти . . .

Інна. Нічого не сподівайся, а я зараз покличу її сюди, й ти, будь ласка, ввічливо, тепло побалакай із нею.

Мусташенко. Пострівай! Ти, значить, усе це зарані наготовила?

Інна. Я все обмірковувала. Я два тижні вдень і вночі це обдумувала. Тепер ти сам можеш судити, що це не жарт і не хвилева фантазія. Я хочу бути матіррю твоєї дитини, й буду. От і все. І коли ти поважаєш своє слово, то прошу сумлінно, як ти сам сказав, робити все, що в твоїх силах. А в твоїх силах є не робити великих очей, не спалахкувати, не філософувати, а спокійно поговорити з дівчиною, яка шукає роботи. Я їй обіцяла допомогти. І от тепер, поговоривши з тобою, ми вияснили, що можемо запропонувати їй лишитись у нас для переписування на машинці твоїх праць. От і все. Це не є понад твої сили?

Мусташенко. Що ж це за дівчина?! Звідки вона?!

Інна. Що, звідки, все це вона сама та й я тобі потім розкажемо. А тепер я покличу її, бо вже пізно, вона й так давно дожидається. Я зараз! *Поспішно йде з кімнати.*

Мусташенко. Та чекай, Інно! . . . Так же не можна, Інно!

Інна. Потім, голубчику, потім. Треба відпустити дівчину додому. *Виходить.*

Мусташенко, *сам, схвильовано ходить по хаті, знизує плечима; мимоволі зупиняється перед дзеркалом, огляда себе, причісує волосся, але тут же ловить себе на цьому; знову обурено знизує плечима, посміхається, змуриться й нетерпляче поглядає на двері.*

Інна, *входить; за нею, мило соромлячись, але цікаво зиркаючи на Мусташенка, Люда.* Ну, от, Панасе Михайловичу, дозволь представити тобі твою переписуватку: панна Люда. *До Люди.* Можна вас називати просто „панна Люда“?

Люда, *соромливо, але намагаючись опанувати собою.* Прошу дуже. Можна навіть просто Люда.

Інна. Панна Люда вміє добре писати на машинці і згоджується на твої умови

Мусташенко, *почувавши ніяковість, до Люди, холодно, поважно.* Ви раніше де працювали?

Люда, *боляько.* Я писала в конторі на цукроварні. *Сміливіше.* Але я зразу навчуся всього, що треба! Ви побачите. Мені треба тільки показати.

Мусташенко. Гм!... Так. Розуміється. Але в даний момент якраз...

Інна, покваном. Ну, от значить і чудесно! Панна Люда завтра вранці вже переїжджає до нас і приступає до виконання своїх обов'язків. Ну, я рада. *До Люди.* Тепер ви можете бігти додому, а завтра рано просимо до нас зовсім.

Люда, соромлячись, тихо. Я така щаслива, що аж і не вірю собі... Я вам так дякую...

Інна. Ну, що мені? Панасові Михайловичеві дякуйте, це він приймав дати вам роботу в нас.

Люда. Я дуже дякую. Я буду старатися...

Інна, сміється. Ну, глядіть же! Ну, добраніч, біжіть тепер додому! Швиденько!

Люда. Добраніч!... *Хоче ще щось сказати, але, засоромившись, повертається і швидко, немов утікаючи, виходить.*

Інна. Ну? Бачив, яка вона?

Мусташенко. Це гидко, Інно! Негарно... Мені за тебе боляче.

Інна. Ффіть! *Підходить до його, ніжно зазирає йому в лице й, тихо кажучи „Пан!“, розводить обидві руки на чверть аршина одну від одної, виставивши тільки указові пальці, немов визначаючи розмір чогось.* Пам'ятаєш?... Пам'ятаєш, як ми ждали наше, й ти мені оттак показував, і як цим жестом приборкував мене? Пам'ятаєш? Тепер тобі показую. *Ніжно, лукаво розводячи руки.* Панасе?...

Мусташенко, зиркає, відвертається й сідає в фотель.

Інна, обнімає його за голову, бурно цілує. Буде, буде, буде! Чуєш ти? Я знаю вже, що буде. *Біжить до телефону, гукає:* 25—44, 25—44... Так... Дякую... *Юрій Маркович?* А ви ще не спите? Ну, то лягайте спати!... Так, так, власне: лягайте спати! Добраніч! *Сміється, кладе трубку, підбігає до Мусташенка, стає на коліна перед ним і, лукаво зазираючи в лице й показуючи руками ніжним і наказовим жагучим шопотом каже:* Бу-де!! *Міцно пригортається.*

Завіса.

ДРУГА ДІЯ.

Сцена поділена на дві половини.

Праворуч — кабінет Мусташенка, шафи з книжками, бюро, канапа. Недалеко від бюро невеличкий столик із машинкою до писання. Столик цей стоїть vis-à-vis до дверей, що ведуть до вітальні. Двері в коридор і вітальню.

Ліворуч — вітальня. Двері в кабінет, у коридор і в нічі кімнати.

В кабінеті: Мусташенко й Люда.

Мусташенко, сидить за бюроком і перечитує аркуші паперу, списаного машиною. Часом зкоса, непомітно слідкує за Людою.

Люда, швидко старанно переписує.

Мусташенко, підходить до Люди з аркушами; тримається поважно, з холодною вибачливістю. Маленька помилочка, панно Людо . . .

Люда, злякано. Ой! Хибá? Що ж я там написала?

*Мусташенко. Ну, нічого такого страшного. Замість „репродукція“, ви написали „ерпордукція“. Треба відмітити тут олівцем. *Нахиляється до Люди й показує помилку, зкоса дивлячись на її лице, волосся.**

*Люда. Зараз, зараз! Дайте мені, будь ласка. От-то яка, їй-Богу! „Ерпордукція“. *Рішуче.* Я наново перепишу цей аркуш!*

Мусташенко. Ну, що ви, Бог з вами! Сміється. виправити тільки, та й годі.

Люда, благуюче дивиться на його. Але ж це негарно, що будуть помилки. Подумують, що ви не знали цього слова.

Мусташенко, сміється. Ну, що ж робити? Або подумують, що переписувачка помилилась. А помилилась через те, що втомлена, що занадто багато працює.

Люда. Та де ж багато?! От як на цукроварні писала, так отто справді було багато.

Мушашенко. А чого ж ви перестали там працювати?

Люда, *соромиться.* А ну їх!

Мушашенко. Умови були тяжкі?

Люда. Ні, умови нічого... Та... *Замовкає, хоче писати.*

Мушашенко. Посварилися з кимнебудь?

Люда. Атож.

Мушашенко. З ким же то?

Люда. Та... з директором.

Мушашенко. Он-як! З самим директором? За яку ж справу?

Люда. А за таку, що я йому вподобалась! Він хотів, щоб я в його кабінеті писала. А я не схотіла. Нехай пошукає собі інших.

Мушашенко. Умгу! Залицявся?

Люда. А як же! Жонатий чоловік, троє дітей. Соромився б!

Мушашенко. Так. *Одразу похмуряється, відходить.*

Люда, *винувато зиркнувши на його, починає писати.*

Мушашенко. Так, так. Ні, панно Людо, вам безумовно треба хоч трохи гуляти. За три тижні, що ви в нас, ви не більш як двічі ввечері виходили з дому. Це не годиться.

Люда. Та мені нема куди ходити! Та й не хочу я.

Мушашенко. Ну, як таки нема куди? Дівчина ви молода, вам треба розваги. Pozнайомтеся з молодими людьми, ходіть до театру, в кінематограф, у сад. До себе в гості покличте. Ви не в тюрмі, ви маєте повну волю. А так не можна, як ви живете. Через те ви й помилки робите.

Люда. Мені знайомих ніяких не треба. А помилок я буду старатись не робити. Йй-Богу! От побачите!

Мушашенко. Та не в помилках річ, чудна ви дівчино! А... а річ у тому, що вам же нудно так жити в нас.

Люда. Мені нудно в вас?! *Схаменувшись, кидається писати.*

Мусташенко, *пильно дивиться на неї, похмурюється й починає читати аркуші.*

Люда, *непомітно погляда на Мусташенка.*

Мусташенко. От і тут помилка . . .

Люда. Ой, Господи! *Схоплюється й підходить.*

Мусташенко, *з посмішкою.* От, бачите? Значить, треба розваги, спочинку.

Люда. Та, їй-Богу ж, то не через це!

Мусташенко. А через що? Раніш ви далеко менче помилок робили. Або ви втомлені, або ж . . . закохані в когось, і нема тої уваги.

Люда, *соромиться.* Ну, от, закохана! Я просто й сама не знаю, що це таке.

В вітальню підчас цієї сцени входить Інна; тихо навипиньках, прислухаючись, підходить до дверей у кабінет, слухає, потім входить за порт'єру між дверима й лишається там.

Мусташенко. Ну, не знаєте. Скучили, мабуть, за „ним“, думаєте про його багато, от і . . .

Люда. За ким „за ним“?!

Мусташенко. Ну, за тим, у кого ви закохані, кого покинули там десь.

Люда, *зневажливо кривить губи.* Кого я могла там покинути? Дуже вони мені потрібні . . . А з помилками я просто не розумію . . . Здається ж, я . . . Дозвольте мені цей аркуш.

Мусташенко, *помалу простягаючи аркуш.* От і збідли ви в нас трошки. Немов ненавмисне бере її за руку. Мені сумно, що ви можете своє здоров'я в нас попсувати . . .

Люда. Та я здорова зовсім . . . А тут також треба відмітити олівцем? Легко пробує визволити руку.

Мусташенко, *неуважно.* Еге, еге, розуміється, відмітити . . . Безумовно відмітити . . . Так закохані, га?

Люда, *соромливо посміхається, визволяє руку й іде до свого столика.*

Мусташенко, з усміхом читає аркуші.

Інна, виходить за порт'єри, тісно стуливши вуста, відходить і сідає в фотель, одкинувши голову назад.

Мусташенко, раптом змінює посмішку, похмурюється, швидко витягає пенсне й одягає, встає й зовсім инчим — поважним, серйозним тоном. Так, так. Жарти жартами, панно Людо, а вам треба моціону, руху, повітря. Здоров'я насамперед. А потім... Чи не можна, щоб деякі річі ви переписували в себе в кімнаті? Тут я вам заваджая. І взагалі... я гадаю, що тут, у кабінеті, треба писати тільки те, що я диктуватиму.

Люда, стурбовано дивиться на його, несміло підводиться. Мені зараз же перейти туди?

Мусташенко. Ну, зараз... я не знаю. Я хочу тепер вам іще дещо продиктувати. Але завтра ви можете працювати в себе.

Люда, сідає. Мені взяти чистого паперу для диктовки?

Мусташенко, підходить до неї. Чекайте, ви на чому зупинились? Скидає пенсне, нахилиється над плечем Люди, читає про себе. Умгу... Так... Тут іще трохи лишилося? Ну, це вже ви допишіть зараз...

Люда, хапається писати.

Мусташенко. Та ви не спішіть так. Вас ніхто не жене звідси.

Люда, мовчки таксамо поспішає.

Інна, підходить до дверей і знову входить за порт'єру.

Мусташенко. Та не хапайтеся ж так, кажу... Бере Люду за руки вище ліктів, притримує. Тихше, тихше. Повільніше... Поспішати не треба. Не випускаючи її рук, нахилиється до її плеча, так що його лице приходить зовсім близько до її лица, й ніби дивиться в аркуш. Ну, пишіть так. Я буду вашу енергію регулювати. Ну?

Люда, тихо. Мені так незручно писати...

Мусташенко, хвилюється. А то не треба спішити. Га? Спішити не треба, коли вам кажуть. Ну?

Люда. Але ж ви кажете, щоб я швидче йшла звідси.

*У дверях кабінету з мійкою в руці з'являється Марія Андріївна:
бачить сцену й одсувається назад, слідкуючи далі за дверей.*

Мустащенко. Ну, я не сказав „швидче“. І швидче писати не треба. А от-так . . . Повільно, спокійно, помаленьку. От-так . . . *Раптом сильно стискує Люду за руки, так що кінці їх аж догори здіймаються і рвучко відходить до свого столу.*

Люда, зараз же починає швидко писати.

Марія Андріївна, входить. Та квітка зовсім засхне тут у вас. Інна поставити поставила, а поливати нема кому. *Поливає, пильно непомітно оглядаючи Люду й Мустащенка.*

Інна, відходить од дверей і сідає на канапу з болючою посмішкою.

Мустащенко, ніби зайнятий аркушами, байдуже, спокійно. Полийте, полийте. Панно Людо, будь ласка, дайте мені той аркуш, що ми вдвох тільки-що переглядали.

Люда. Цей?

Мустащенко. Не знаю, покажіть.

Люда, підносить.

Мустащенко. Так, цей. Дякую. Я тут зроблю вставочку . . .

Люда, відходить, сідає писати.

Марія Андріївна, оглянувши ще раз Люду, виходить.

Мустащенко, провівши Марію Андріївну очима, сидить якийсь час нерушно, гидливо скрививши губи й дивлячися в одну точку. Потім похмуро підводиться й, не глянувши на Люду, рішучим, поважним кроком виходить у вітальню.

Люда, стурбовано дивиться йому вслід.

Інна, зачувши рип дверей, швидко міняє позу й немов щось шукає в кутках канапи.

Мустащенко, йде рішучою ходою, але, побачивши Інну, зупиняється. А, ти тут?

Інна. Шукаю мого гребінця з коронкою. Ти не бачив, Пан?

Мусташенко. Ні, не бачив. Але я тобі скажу, Інно, що я далі цієї твоєї вигадки робити не буду. Як собі хочеш . . .

Інна. Через що?

Мусташенко. Не можу, й не хочу. От і все. Я зараз вийду хвилин на десять перейтись, а ти в цей час, будь ласка, відпусти цю панну на всі чотирі вітри. Чуєш?

Інна. В чому річ? Невже вона? . . .

Мусташенко. Інно, не будемо про це говорити. Все це — негарне, гидке, понизливе, образливе! Розумівш? Я не хочу, й більше нічого. Здається. . . . *Змовкає. Входить Марія Андріївна з мійкою.*

Марія Андріївна. Квітки мати — всі люблять, а послідувати, щоб поливати, ніхто не догадується. *Йде до квіток.*

Мусташенко. Я з тобою ще сьогодні хочу поговорити.

Інна. Неодмінно.

Мусташенко, *виходить у кабінет; сухо до Люди.* Ви тут дописуйте, я хутко прийду. *Виходить.*

Люда, *дивиться йому вслід, задумується, раптом хапає себе за щок, потім починає швидко писати.*

Марія Андріївна, *поливаючи квітки.* А треба, треба тобі з ним поговорити. Треба.

Інна, *пильно глянувши на неї.* А про що, Тамуню?

Марія Андріївна. Та про що ж: про високу мораль, про філософію, про любов. Він же в тебе такий моральний, чистий чоловік. Професор, не якийсь собі легковажний студентик. Людина поважна. А як же! . . .

Інна. Ой, Тамуню, я боюсь! От уже твої брови кусливо сміються.

Марія Андріївна, *мовчить, підходить до Інни.* Хочеш спокій у домі мати?

Інна. Хочу.

Марія Андріївна. То поклич сюди зараз оту машинкову панночку, дай їй за місяць, дай за десять, двацять місяців уперед, і нехай вона йде собі писати деінде.

Інна, здивовано. Через що?

Марія Андріївна. Через що? Через те, що твій філософ дуже пильно придивляється, як вона пише. Удвох уже починають писати на машинці.

Інна, сміється. Ну, Тамуню, Бог з тобою!

Марія Андріївна. Зо мною Бог був і є, а от хто з професором твоїм, то це вже не так смішно. Кажу тобі: випровадь її сьогодні ж.

Інна. Та за віщо?!

Марія Андріївна. За те, що твій чоловік обнімає її за плечі і пригортається щочка до щочки. Буде з тебе?

Інна. Коли ж це було?

Марія Андріївна. Три хвилини тому назад. Ти собі тут сиділа, а вони за оттою стіною пригортались. Навіть дверей у кабінет добре не зачинили.

Інна, регочеться, обнімає Марію Андріївну.

Марія Андріївна, визволяючись. Тобто, так віриш у свого морального філософа, що аж смішно тобі?!

Інна. Тамуню! Абсолютно не вірю. Пострівай, пострівай! Що ж, ти бачила, як він близько нахилився до неї, я в це вірю. Але, Тамочко, це пояснюється просто: він без пенсне здалеку погано бачить. Запевняю тебе! Зо мною це раз-у-раз бувало, як я йому переписувала. Бувало ввесь ісхилиться над моїм плечем. Щоб Пан?! . . . *Сміється.*

Марія Андріївна. Ну, скажи мені, коли ти так мудра: як люде пишуть на машинках?

Інна. Ну, як? Пишуть собі, та й годі.

Марія Андріївна. А ти бачила, щоб їх хтонебудь іззаду ще за лікті підтримував?

Інна, весело, жваво, здивовано. Та невже Пан підтримував?! Правда?! Ну, який же, дивись! . . . Виграв! Уяви собі, Тамуню, ми побились об заклад: він жалівся, що панна Люда занадто старається, спішить,

хоче показати, що вона справжня переписувачка, й через те робить багато помилок: „просто“, каже, „хоч бери та за лікті її притримуй“. А я йому й сказала, жартом, розуміється: „А ти візьми колинебудь та й притримай її“. А він на це: „І, їй-Богу, притримаю“. Я почала сміятись. Ну, уяви ти собі Пана з його соромливістю, який бере панночку за лікті! А він образився, що я сміюсь, татарська кров спалахнула: „А давай об заклад, що притримаю!“ „Давай!“ І так таки тримав за лікті?! Як-слід? І довго? Бо я сказала, щоб не менше хвилини тримав, навіть тоді, як вона писатиме. Довго тримав, Тамуню?

Марія Андріївна, збита зпантелику. Гм! . . . Може й . . . Ну, коли ти кажеш, що бились об заклад, то може . . . Тільки щось воно . . .

Інна. Але ж який Пан, виграв!

Марія Андріївна. Ну, то я раджу тобі все ж таки не битися об такі заклади. Коли б ти бачила його очі після того, як він „об заклад“ тримав лікті тої дівчини, ти б була обережніша.

Інна, з веселою цікавістю. А які, які очі, Тамо?

Марія Андріївна, сердито. А ти з мене забавки не роби собі! Молода ще. І дурна.

Інна. Тамуню, їй-Богу ж, я не з тебе сміюся! Мені з Пана смішно. В його після пенсне бувають раз-у-раз такі якісь не то сонні, не то наче п'яні очі. Правда, неначе п'яні?

Марія Андріївна. Еге ж: „після пенсне“!

Інна. Ну, Тамочко! Не думаєш же ти, що я . . .

Марія Андріївна. Я думаю, що ти занадто віриш у твого Пана. От що! Занадто. А я вже давненько помічаю, що щось між ними є. Ой, є! Хоч мої очі й старі, але я й без пенсне ще вмію дещо бачити. Може, він із тобою для того й об заклад побився, щоб . . .

Інна. Ну, Тамуню, я ж тобі кажу, що я сама перша накинула йому цю думку! Ти, їй-Богу, супроти Пана несправедлива. Ну, хіба ти

можеш сказати, щоб за вісім літ він колинебудь чи поглядом, чи рухом, чи якнебудь зрадив мене з якоюнебудь жінкою? Можеш?

Марія Андріївна. Та ні, цього не можу сказати, але ж . . .

Інна. Ну, так як же ти можеш раптом такі підозріння до якоїсь переписувачки? Скільки було всяких жінок, і раптом тільки ця . . . Йй-Богу, мені аж образливо за Пана й за себе. Тобі щось здалося, а ти вже . . .

Марія Андріївна. Ну, ну, добре. Нехай так. Може й справді помилилась. Вибач. А йому нічого не кажи. Ще через цю дурницю та неприємности можуть вийти. Мабуть, таки й мені доведеться загнuzдати в пенсне свої очі, — щось вони вже . . .

Інна, сміється, обнімає Марію Андріївну. Ми тобі, Тамуню, знаєш, такі великі, круглі, як у шоферів, окуляри купимо. Добре?

Марія Андріївна. Та не инакше . . . Ну, піду я вже спати, нехай очі спочинуть, — може, краще бачитимуть. На добраніч, професорше!
Цілує Інну.

Інна. Добраніч, Тамуню. Спи добре.

Марія Андріївна. А все-таки поглядай за професором! *Виходить.*

Інна. Добре, добре! *Сміється, голосно наспівує, підходить до роялю, бравурно грає з нахмуреним, задумливим лицем.*

Люда, то швидко пише, то, задумавшись, непорушно сидить. Зачувши спів і гру Інни, повертається всім тілом у той бік, потім схоплюється й рішуче йде до вітальні, немов із якимсь твердим наміром. Але на піддорозі зупиняється, схиляє голову, стоїть так і тихо вертається назад. Сівши за столик, кладе голову на машинку й сидить.

Інна, встав і швидко йде в кабінет.

Люда, хапається писати, почувши стукіт дверей.

Інна. А Панас Михайлович іще не прийшов?

Люда. Ні, немає. Панас Михайлович казав, що зараз прийде.

Інна, привітно. А ви все пишете? Пізно ж уже.

Люда, *не дивлячись на Інну*. Треба неодмінно на завтра переписати...

Інна. Ну, як пишеться тепер? Панас Михайлович вами нахвалитись не може. Каже, що ні за що не розстанеться з вами.

Люда, *раптом підводиться й, не дивлячись на Інну, з усилям*. Я, Інно Василівно, хочу вас просити . . . я не можу більше служити в вас. Я прошу мене . . .

Інна. Що-о?! Оце маєш! Через що? Важко вам?

Люда, *живо*. Ні, ні, мені зовсім не важко! . . .

Інна. Образив вас хтонебудь?

Люда. Ні, ніхто не образив. Усі зо мною так як із рідною . . . І ви . . . особливо . . .

Інна. Ну, так у чому ж річ?!

Люда. Я . . . Мені треба додому . . . Я скучила . . .

Інна. За ким же ви скучили? У вас, може, наречений є?

Люда. Ні. Але . . . Ну, я просто не можу . . . Я поїду додому.

Інна, *пильно вдивляється в неї*. Ну, що ж, коли не можете, то силою не вдержити. Мені дуже-дуже шкода, що ви хочете йти від нас. А я вже думала: от ми літом виїдемо на село, на дачу, вам там буде вільніше. Ну, що ж робити? Але я все-таки сподіваюсь, що ви ж не сьогодні-завтра покинете нас. Тиждень-два ви ще поживете з нами? Ми ж мусимо знайти інчу переписувачку. Правда?

Люда. Я б завтра вже хотіла виїхати . . .

Інна. Та чого ж так раптово?! *Входить Круглик*.

Інна. Ну, ми ще побалакаємо. Добре?

Люда, *сідає до писання*.

Круглик, *з порогу кричить*. Інно Василівно! Вибачте за пізню візиту, але вечір такий чудовий, що я насмівився приїхати спокусити когонебудь із вас проїхатись на автомобілі до місто. *Цілує руку Інні*. Панні Люді моє привітання! А де ж Панас?

Інна. Вийшов трохи пройтись. Він зараз прийде, подождіть.

Круглик, уважно поглядаючи на Люду. Нема коли ждати, дорога Інно Василівно: місяць такий бездоганно-прекрасний, бузок так пахне, що аж моторошно, що ви сидите в хаті. Панно Людо, кидайте ви тарабанити оту філософію, та їдьмо з Інною Василівною та зо мною в поле!

Інна. Панні Люді нема часу, а ми ходімте звідси, не будемо заважати їй докінчити роботу. Ходімте! *Бере його під руку й веде з кабінету в вітальню.*

Круглик. Ну, що ж, мушу скоритися такому насильству. *Пильно подивляється на Люду.*

Інна. Розуміється, мусите! *Виходить.*

Люда, *кладає лікті на стіл, бере голову в руки й сидить так, потім береться писати і знову задумується.*

Інна. Ну, сідайте, де хочете й розповідайте, що новенького. Цигарки маєте? Дайте, будь ласка.

Круглик, *покvapом подає портсигар*. З охотою! Прошу дуже. Що, ви, очевидячки, в маленькому підняттю?

Інна. Чого так думаєте?

Круглик. А цигарочку треба закурить. Жінка, яка не має постійної звички до куріння, курить од кохання, від гніву, взагалі від хвилювання.

Інна. А я ж чого: від гніву, чи кохання?

Круглик. А ви . . . від Панаса та панни Люди.

Інна. Що за дурниці?! Що ви мелете?!

Круглик. Вибачте, Інно Впсилівно; я розумію, вас ображає, що вас можуть підозрівати в хвилюванні через якусь там панну Люду, але що зробиш: факт. Хибá ні? Га?

Інна. Серйозно, Круглику, ви часом не випили занадто багато вашого рюдесгаймера?!

Круглик. Ні, Інно Василівно, я тільки зайшов оце на хвилинку до Марії Андріївни. Як своєму старому приятелеві, вона мені в секреті дещо розказала. Ви ж, ради Бога, не видайте мене!

Інна. Ах, он — через що! *Весело сміється.* Так, так, уявіть собі: Пан і панна Люда вдвох на машинці пишуть! Що ви скажете? Пан за лікті тримав панну Люду, а вона так писала. Тама, як побачила це, так трохи не зомліла.

Круглик. А знаєте, Інно Василівно, цікаве явище: от вуста ваші сміються, а в очах видно біль.

Інна, сміючись. Та не може бути?! Оце лишенько! Що ж мені робити?

Круглик. Так, ваше становище, дійсно погане. Така ідеальна вірна любов, восьмилітнє родинне бездоганне щастя, й раптом . . . якась міщаночка . . . А головне: вас обдурюють, і вас жаліють. Вас, ви подумайте це! Га?

Інна, сміючись. Слухайте, любий Круглику: я вам не раз казала, що ви не фабрикант, а поет, Жюль Верн, Фенімор Купер. Йй-Богу. Вам би тільки фантастичні поеми писать.

Круглик. Але ж і гордість у цієї жінки!! Але ж і гордість! Мене це просто захоплює. Панас на моїх і на ваших очах цілуватиме другу жінку, й ви все-таки будете мені казати, що ні. Не сміє цього бути — й кінець! Правда?

Інна. Жюлю Верне, не хвилюйтесь.

Круглик. Але, на жаль, це є, Інно Василівно, є. І давненько вже є, коли хочете знати. Я вже з тиждень як помітив це в очах Панаса. А я ж у його очах, як у книзі читаю. Ну, та що я вам кажу, коли ви це краще за мене знаєте. А от, хочете, я вам краще скажу, що з цього всього буде?

Інна. О, та ви ще й ворожбит? А ну-ну, поворожіть. Дати руку?

Круглик. Ні, я й без руки скажу. Так от, слухайте: ви . . . будете моєю.

Інна, вражено дивиться на його й вибухає щирим реготом. Ой, Круглику! Ой, милий! Ви вже Фенімора Купера перегнали . . .

Круглик, *спокійно посміхаючись*. А от послухайте спокійніше, й ви побачите, що так воно й мусить бути. Це дуже цікаво. Любов ваша вже скінчилася.

Інна. Уй, боюсь!

Круглик. Любов скінчилася. Ви ще якийсь час будете нічого „не помічати“, боротись, і так далі. А потім одного чудового дня . . .

Інна. „Бездоганно-чудового! . . .“

Круглик. Бездоганно-чудового дня ви раптом помститесь на Панасі. Але жорстоко, болюче помститесь. А для цього . . . ви зрадите його зо мною. Так, так, не смійтесь, власне зо мною. Бо я — його друг. Це раз. Я — такий негарний. Це — два. З кимсь инчим зрада не буде для його така болюча, а зо мною . . . надзвичайно болюча й образлива. Далі: ви — горді, ви до останнього будете старатись, щоб ніхто не знав про ваш скандал. Правда ж? Через це ви знов таки зо мною зрадите, бо знаєте, що своєю помстою ви дасте одній людині біль, а другій надзвичайне щастя, про яке вона мріє довгі роки, за яке на всяке злочинство готова піти. А це притягає. Бачите, яка витворюється логічна, фатальна необхідність? І це буде, Інно Василівно, побачите, це мусить так бути!

Інна. А знаєте, Круглику, треба признати, що ви досить хитро провадите свою гру: під виглядом отвертості чи нахабства, ви вмовляєте в мене зарані певні вчинки. Ви просто гіпнотизер.

Круглик. Ні, Інно Василівно, я тільки трошки знаю душу людини. Щоб перемогти панну Люду, цю нову й через те бажану для Панаса жінчину, вам треба самій стати для його новою й бажаною, треба викликати жадність самця, яка тепер звернена на панну Люду . . . А це . . .

Інна, *раптом починає про себе закотисто, довго сміятись*.

Круглик. Можна знати, що вас так смішить?

Інна, *серед сміху*. Ні, тепер . . . не можна . . . Колись . . . колись, може, й довідастесь.

Круглик. Шкода, шкода, що не можу з вами тепер посміятись.

Інна. Нічого, колись, кажу, посмієтесь. *Встає.* Та ще як же, Круглику, посмієтесь!... Ну, я дуже дякую вам, що ви так турбуєтесь нашим родинним щастям і даєте такі хороші поради, але я гадаю, що мені вдасться й без таких екстренних заходів зберегти його. *З гумористичним патосом піднімає руку.* Все переможу! *Сміється.* Ну, а тепер, вибачте мені, піду я спати. А ви їдьте кататись під місяцем і творити фантастичні поеми. Добре? *Простягає руку.*

Круглик. Ну, побачимо, чия перемога буде. Я думаю, що кінець-кінцем буде моя. І панна Люда мені в тому допоможе.

Інна, сміється. Хибя? А я, уявіть ви собі, думаю, що панна Люда власне мені допоможе!

Круглик. Вам? Дуже сумніваюсь.

Інна. Побачите.

Круглик. Та побачимо. Ну, спіть спокійно, коли зможете.

Інна. А чого ж би мені не змогти? Всього доброго.

Круглик, уціпливо-ввічливо. Панасові й панні Люді моє привітання.

Інна. Дякую.

Круглик, посміхаючись, виходить.

Інна, з похмуреним виразом лиця тихо підходить до дверей кабінету й дивиться в щілину на Люду, що сидить, сперши голову на руку. Відходить од дверей і прямує до роялю.

Входить Мустащенко, тримаючись роблено-поважно, з спокійно-вибачливою посмішкою.

Інна. Круглика зустрів?

Мустащенко. Він сідав в автомобіль, я не хотів його зупиняти й непомітно ввійшов у дім... Ну, балакала ти з нею?

Інна. Балакала. Вона, уяви собі, перша заявила бажання піти від нас.

Мустащенко, живо. Ах, так? *Зразу ж поважніше.* Ну, що ж, тим краще. Значить, ніяких перепон нема скінчити цю нісенітницю. Я радий. Коли вона відходить?

Інна. Вона настоює, щоб неодмінно завтра або навіть ще й сьогодні, зараз же.

Мусташенко. Он-як? Гм! Ну, що ж, чудесно, нехай іде собі з Богом. Вона там? *Киває на кабінет.*

Інна. Там; дописує роботу.

Мусташенко, *несподівано злісно.* К чорту! Не треба ніякого її дописування! Нехай забирається зараз же!

Інна, *весь час пильно слідкує за ним; тихо.* Чого ж ти сердишся!

Мусташенко, *нестримано, з різькими жестами.* А ти гадаєш, що нема чого сердитись? Ні?

Інна. Гадаю.

Мусташенко. Ха! Поставити мене в ідіотичне, ганебне становище якогось старого ловеласа! . . . Розуміється, їй гидко стало, й вона тікає. Цілком зрозуміло.

Інна. З чого ж вона могла те ловеластво помітити? Ти ж не залицявся до неї?

Мусташенко. „Не залицявся“. Вже те, що вона пише в мене в кабінеті, коли може писати в себе в кімнаті, є залицяння. І вона це розуміє.

Інна. Ну, це ще далеко до залицяння. Можливо, що ти виявив якісь інші знаки . . . уваги до неї? Потиснув їй руку або ще щонебудь таке? Га?

Мусташенко. Нічого я їй не потискував, а взагалі вся ця історія гидка мені! Будь ласка, випровадь її з мого кабінету й порахуйся з нею. Нема про що більше балакати.

Інна. Але це руйнує всі наші плани?

Мусташенко. Не наші, а твої! І тим краще. *Ходить по хаті.*

Інна. Мені здається, що вона з інших причин хоче відійти від нас.

Мусташенко. Мені нецікаво знати ці причини. Годі з цим.

Інна. Я певна, що вона . . . в тебе закохана . . .

Мусташенко, *зупиняється з посмішкою.* І дуже закохана?

Інна. Мабуть, дуже. І тікає вона не того, що їй гидко, а що вона не сміє надіятись на твою . . . увагу.

Мусташенко. Не вигадуй, Інно, дурниць, а краще кінчай швидче цю історію.

Інна. Для чого ж кінчати, коли є всі дані за те, щоб вести її далі, до кінця?

Мусташенко. Ти хочеш, щоб я далі грав цю негарну, соромну роль старого розпусника?!

Інна. Перш за все, перестань ти, нарешті, кокетувати словом „старий“! А потім ніякої тут розпусти немає, в нас є наша велика, чиста ціль. Ти згодився, що ми маємо моральне право досягти її таким способом. При чому ж тут ці непотрібні, жалісні слова „старий“, „сором“, „розпуста“, й тому подібне? Я можу зрозуміти тебе, коли ти відмовляєшся через те, що тобі здається, що ти викликаєш у тої дівчини огиду. Але коли цього немає, а є навпаки те, що нам треба для нашої цілі, то чого ж ти міняєш свою постанову?

Мусташенко. Так, ціль наша чиста, але засоби . . . нечисті.

Інна. Що таке чисте й нечисте? Чим нечисті наші засоби?

Мусташенко, *мовчить, ходить.*

Інна. Чим же нечисті?

Мусташенко. Вони бруднять нашу любов. Вони вносять у наші відносини щось заховане, щось . . . образливе, підле, лукаве й . . . небезпечне.

Інна. Ти почувавш це по собі?

Мусташенко. Не по собі, а по . . . нас обох. Ти сама не розумієш, що ти робиш. Ти не береш у рахунок тих наслідків, які можуть вийти незалежно від нашої волі й хотіння.

Інна. Ти боїшся, що . . . закохався в неї?

Мушашенко. Я не боюсь цього, але . . . я боюся того, над чим наша свідомість і воля не мають влади. Я не Бог і не камінь! *Гнівno.* І мене лють і образа бере, що я — не камінь! Розумієш ти?

Інна, тихо. Вона хвилює тебе?

Мушашенко, злісно. Так, вона мене хвилює! Приємно тобі це?

Інна. Приємно. Швидче й краще досягнемо цілі.

Мушашенко. Чого ж твої губи такі сірі стали? Від приємности?

Інна. Губи, як губи. Не в тому річ, а . . .

Мушашенко. А як я зараз піду до неї й почну її цілувати, теж буде приємно? Цілувати, душить її в обіймах, так, як тебе. Як тебе! . . . І ти будеш тут, у цій кімнаті, а я з нею там. Хочеш цього?

Інна, тихо, рівно. Хочу. Йди.

Мушашенко, брутально. Слухай: я від цієї ночі спатиму у спальні! Чуєш? *Сильно обнімає її, хоче поцілувати.*

Інна, різько вирвавшись. Ні!

Мушашенко. Що це значить?!

Інна. Ні! Не смій! Не торкайся до мене!

Мушашенко. Що це значить, я питаю?

Інна. Йди до неї, ти її хочеш.

Мушашенко. Нехай вона йде к чорту! Чуєш ти? Я тебе хочу!
Підходить до неї.

Інна. Не підходь! Я буду кричати!

Мушашенко. Ти збожеволіла, Інно?!

Інна. Сідай там . . . Ну, сідай, я тебе прошу!

Мушашенко. Для чого?

Інна. Сідай. Я хочу, щоб ти спокійно вислухав мене.

Мушашенко, сідає. Добре. Кажі. Тільки швидче. І короче.

Інна, мовчить; тихо, рішуче. Йди до неї.

Мушашенко. Більш нічого?

Інна. Стрівай — ти мусиш піти до неї. Вона тобі подобається. Значить, тобі буде навіть приємно. Стрівай, кажу! Я нічого не маю проти. Тільки . . . ти повинен говорити мені правду. Чуєш? Усю правду. Не обдурювати й не жаліти мене. Ти ж розумієш, коли ти мені все говоритимеш, то ніякої зради не буде. Скажи: ти вже цілував її?

Мусташенко. Інно, я не хочу цього!

Інна. Ти відповідай, що я питаю. Цілував ти її?

Мусташенко. Ти, їй-Богу, зовсім захворіла від цієї ідеї!

Інна. Панасе, я тебе благаю, будь зо мною щирим, правдивим! Тільки цього я хочу від тебе, й тоді роби, що хочеш. Ну, скажи отверто: торкався ти до неї? Потискував руки? Обнімав якнебудь? Ради Бога, не допускай ні крихітки затаювання, обману. Чуєш?

Мусташенко. Ти просто божевільна! Не цілував, не обнімав, рук не потискував і не хочу ні обнімати, ні взагалі всієї цієї негарної дурниці виробляти! Чуєш? Я неправду тобі сказав, що вона мене хвилює. Сказав для того, щоб примусити цим тебе припинити всю цю комедію. Мені тяжко й соромно від усього цього, й більш нічого. Мені соромно, що Марія Андріївна й прислуга знають, що вже два тижні я через щось сплю в кабінеті, що в нас ніби щось сталося. Мені соромно, що мене, як гімназиста, захоплюють на-одинці з цією дівчиною. Мені тяжко, що ми з тобою стали якісь немов чужі, щось улізло між нас. Це занадто велика жертва для тої цілі. Я більш не можу й не хочу, Інно!

Інна, підходить ближче. „Сором“, „прислуга“, „гімназист“ — усе це дурниці. Дивись: . . . *Показує руками розмір на чверть аршина.* Хибá ти не хочеш цього? А це ж може бути! Хибá все те — не є дурниця в порівнянні з цим? Скажи сам. Ну, нехай вона тебе хвилює. Ну, що ж такого? Вона молода, гарна, ти їй подобався. Це ж природно . . . Ти ж філософ, мій Пан. Ти ж можеш зрозуміти, що все це — умовно. „Що скаже прислуга, Тама, Круглик, грома-

дянство“. Нехай говорять, вони нічого не знають, а ми собі маємо і знаємо своє. Йди до неї. *Підводить його за руку.* Ну, йди.

Мусташенко. Інно, ми граємо небезпечну гру.

Інна. Ніякої гри ми не граємо. Ми хочемо мати свою родину. Йди, можеш робити з нею, що хочеш. Можеш мені нічого не казати. Можеш навіть брехати мені, обдурювати, що хочеш. Я не боюсь. Нехай. Тільки йди. А не підеш, то пам'ятай моє слово: твоєю жінкою я все-одно небуду. Чуєш? Я буду нею тільки тоді, як матиму твою дитину. Знай це.

Мусташенко. Але ж я її не хочу! Я хочу тебе!

Інна, з обуренням. Панасе! . . . *Стримує себе.* Все-одно: хочеш не хочеш, ти мусиш сьогодні ж зробити її своєю коханкою!

Мусташенко, спалахнувши. Я сьогодні ж вижену її! Доки це буде, чорт його забірай?!

Інна. Панасе, ти не смієш цього зробити! Чуєш?

Мусташенко. А от ми побачимо! Можеш тоді робити, що собі хочеш!
Рішуче йде до кабінету.

Інна. Панасе, подожди! *Хоче його зупинити.*

Мусташенко. Дай мені спокій! *Одниха її і входить у кабінет, зачинивши за собою двері.*

Інна, зупиняється біля дверей, хоче увійти за Панасом, не відважується і слухає.

Мусташенко, підходить до свого столу. Панно Людо, ви скінчили свою роботу?

Люда, як-тільки входить Мусташенко, пильно й непомітно зиркає на його; встає й підходить до його з роботою. Скінчила.

Мусташенко, бере аркуші, хмуро переглядає.

Люда. Панасе Михайловичу! Я прошу вас одпустити мене. Я не можу більше служити в вас.

Мусташенко. Так? Ну що ж . . . Інна Василівна мені вже казала. Будь ласка. Я не можу вас затримувати. Коли вам не подобається, то що ж . . .

Люда. Мені подобається, але я . . . скучила за своїми.

Мушташенко. За своїм коханим? Га? Ну, добре, добре. За ким би не скучили, це все-одно. Коли ви хочете їхати додому?

Люда. Я хотіла б завтра, коли можна.

Мушташенко. Завтра, то й завтра. Нема вже сил так довго в розлуці бути? . . . Ну, це зрозуміло. Листа, мабуть, од його одержали? Кличе? Га?

Люда. У мене ніякого . . . такого немає.

Мушташенко. Ну, ну, соромитись нема чого. Що ж тут такого: річ молода, природна. Ну, бажаю вам скорого й веселого весілля і щастя у шлюбі.

Люда, відвертається, з сльозами і гнівом у голосі. Ніякого шлюбу в мене не буде! Я не того їду! . . .

Мушташенко. Ось тобі й мавш! Чого ж ви плачете?

Люда, мовчки плаче.

Мушташенко. Гм! . . . Я, може, образив вас? . . . Га? . . . Ну, панно Людо, в чому річ?

Люда. Нічого . . . це так . . . я зараз . . .

Мушташенко, бере її за руку вище ліктя. Ну, чого ж ви, га? Що таке? Правда, не, образив вас? Мені було б сумно, коли б я на прощання нехотячи зробив вам неприємність. Ну, скажіть, і я попрохаю в вас пробачення. Ну? *Потискує їй руку, хвилюється.* Ну, чого плачете?

Люда. Так, нічого . . .

Мушташенко. Як же нічого? Ну, чого? *Обнімає за плечі.*

Люда, хоче визволитись.

Мушташенко, раптом брутально, міцно обніма обома руками Люду, пригортає до себе. Ну, чого, кажи! Га? Любиш? Га? Любиш? *Впивається губами в її вуста.* Люда замірав, потім хоче вирватись, але Мушташенко ще міцніше, брутальніше обнімає, тримає одною рукою, другою гасить лампу на столі й веде Люду до канапи.

Інна, підводиться, помалу відходить од дверей, сідає на канапу, хапає подушку й сильно вгризається зубами в неї.

ТРЕТЯ ДІЯ.

Праворуч — фасада сільської вілли з терасою. Просто — далекий краєвид із широкою річкою внизу. Ліворуч — одкрита з колонами альтанка; в ній стіл, покритий скатірною, заставлений самоваром, тарілками, склянками. Куці, шез-лонгі, столики. Ранок.

За столом сидять: Інна, Мустащенко, Марія Андріївна, Круглик, Люда.

Мустащенко, обнімаючи за плечі Круглика. Ні, слухай, Юрку: так не вже ж ти таки серйозно організуєш цю експедицію на південний полюс?

Круглик. Це найсерйозніша справа в моєму житті!

Інна, весело. А через що ж усе-таки вам така чудна фантазія впала в голову?

Круглик, осміхаючись. Хочу одною чудною фантазією другу ще чуднішу вибити. *Пильно дивиться на Інну.*

Інна. А вдасться?

Круглик, жваво. А ви думаєте, що ні?

Інна, сухо. А я звідки знаю? Ваші фантазії, то вам і знати. Тільки мені здається, що ця нова фантазія є тільки . . . воєнна хитрість для першої. І нікуди ви не поїдете.

Мустащенко. Яка хитрість? Про що ви?

Круглик. Інна Василівна мені не вірить. Думає, що моя експедиція є біржева гра, хитрість. Ну, що ж?

Інна. Ну, в кожному разі, спасибі, що приїхали. Сподіваюсь, ви в нас трошки поживете? Правда? Пострівайте: я вам не забула — за все літо ні разу не приїхали до нас!

Круглик. І це була хитрість, Інно Василівно.

Інна. Напевно! *Встає.* Ну, мої панове, я мушу вас на хвилинку покинути. Панасе, ти відправляєш пошту сьогодні?

Мусташенко. Неодмінно. Коли мавш що, давай зараз же.

Інна. Моментально! *Іде в дім. До Люди.* А вам на сонце пора, панно Людо!

Мусташенко. А так, так, панно Людо! Пора, пора на сонечко! Га?... Дозвольте бути вашим кавалером. *Подає їй руку.*

Люда. Ой, те мені сонце! Я вже спеклась, як перепічка. *Іде.*

Мусташенко. Нічого, нічого, треба. Здоров'я насамперед. *До Круглика.* Я зараз, Юрку! Відправляю пошту.

Круглик. Прошу, прошу! Будьте, як дома.

Люда, тихо, йдучи. А чого вчора не вийшов? Вийдеш сьогодні?

Мусташенко. Не можна було, не можна було, — за нами слідкують.

Люда. А сьогодні вийдеш? Як вийдеш — лежатиму на сонці; не вийдеш, — піду купатись. Вийдеш?

Мусташенко. Тихо, тихо, на нас дивляться.

Люда. А вийдеш, вийдеш?

Мусташенко. Вийду. *Голосно.* Ну, от, лягайте й печіться. *Помагає лягти в шез-лонг, що стоїть праворуч біля тераси.* От так... Ну, от. Лежіть.

Люда, тихо. Гляди ж! Я буду ждати!

Мусташенко, тихо. Добре, добре. *Йде в дім.*

Марія Андріївна, перемиваючи посуд, тихо. Бачили, як із жінкою...

Круглик, тим же голосом. І вже не ховають її вагітності?

Марія Андріївна. Інна сама за нею, як за сестрою, ходить. Вірить, що від якогось почталіона. Подумайте: так її задурили, що всьому вірить.

Круглик, посміхається. Гм... „Вірить“. Гордість, Маріє Андріївно! Помре, а не признається. Та-ак. Цікаво. Що ж далі буде, як ви гадаєте, Маріє Андріївно? *Пильно дивиться на неї.*

Марія Андріївна. Що буде? Нещастя. Інна сміється, а що за тим сміхом, то... то нехай бережуться оті! Бачили, як схудла Інна? Марніє

з кожним днем. Марніє, а сміється. Ох, боюсь я, боюсь! І їх загубить, і себе. І всіх. Поговоріть ви з Панасом, Юрію Марковичу! А я з цією. Підіть, поговоріть, друже. Нехай він її відправить. Може, хоч вас послухає.

Круглик. Думаєте, зараз?

Марія Андріївна. А що ж? Чого чекати? Я за кожну хвилину боюсь. Хто ж Інну може вгадати?

Круглик, думає. Гм? ... Ну, добре. До речі, напишу й я листа в місто *Рішуче йде в дім.*

Марія Андріївна, підходить до Люди. Ну, дівчино, треба нам поговорити. Встаньте, та сядьмо гарненько. *Сідає.*

Люда, живо встаючи. А про що говорити?

Марія Андріївна. А про гарненьку суконку для вас, та про вашого коханого „почталіона“.

Люда. Ви знов починаєте мене лаяти?

Марія Андріївна. Як би я тебе бить почала, то й то, мабуть, мало було б. Ну, кажіть мені просто й щиро: чи не час би вам уже від нас кудись поїхати собі з Богом? Га?

Люда, мовчки широко дивиться на Марію Андріївну.

Марія Андріївна. Я серйозно, дівчино, кажу, серйозно. Годі вже мовчки в піжмурки грати. Треба ж усе-таки колись і сором мати. Вас же так прийняли, так приголубили, Інна з вами як із рідною, а ви її так безсоромно, так нахабно обманюєте, так безчесно руйнуєте її життя.

Люда. Кого я обманюю?!

Марія Андріївна. Ти не любовниця професора? ..

Люда. Та що ви таке кажете?!

Марія Андріївна. Я тебе питаю: ні?

Люда. Ні ...

Марія Андріївна. Ага. Ну, як ні, то тобі вже зовсім нема чого тут бути. Виїжджайте, панно Людо.

Люда, з образою й соромом. Ви скажіть це Панасові Михайловичеві. Я вже давно хочу відійти, але він не пускає. Та й Інна Василівна теж. А я готова хоч сьогодні! Хоч зараз! *Устає.*

Марія Андріївна. Почекайте. Не хвилюйтеся. Спокійненько. Що Панас Михайлович вас не пускає, то я вірю. Але що Інна, то й ви не вірте, хоч вона казатиме. На місці Інни друга вас давно з собаками вигнала б, а від Інни ви ні одного недоброго слова за все лихо, що ви їй накоїли, не почувли. Правда ж? ...

Люда. Як же ж я їй лихо кою?

Марія Андріївна. Дівчино! Май сором. Май сором, кажу! Мовчи. Краще мовчи, та хоч не бреш. Я вас питаю: хочете по-доброму виїхати від нас? Не бійтеся, ми вас так не покинемо в такому стані. Я вам зразу дам двадцять тисяч, а потім десять літ видаватиму на дитину щомісяця сто карбованців. Письменне зобов'язання видам. Хочете?

Люда. Та за що мені такі гроші? Я й так виїду. Ви думаєте, мені легко? Я сама хочу давно. Не треба мені ні ваших грошей, нічого! Поговоріть ви самі з Панасом Михайловичем, а я хоч зараз ...

Марія Андріївна. А на що вам Панас Михайлович? Ви, справді, хочете виїхати? То й виїжджайте, не питаючись. А від грошей не відмовляйтесь. Куди з дитиною дінетесь?

Люда. То моя річ! Утоплюсь, а грошей од вас не візьму! Я — не продажня. А без згоди Панаса Михайловича я не можу виїхати! Як собі хоче.

Марія Андріївна. Ага, он-як? Знаєш, що він ні за що не розстається з тобою, і на його спихаєш? Знаєш, що Інна краще умре, ніж понизиться до розмови з тобою про це, й на те б'єш? Ой, бережись, дівко, бережись, кажу. Я понизилась на розмову з тобою, я можу й на більше піти. Я не дам своєї дитини на глум якоїсь пройдисвітки! Я не дозволю вам топтати щастя моєї дитини! Кажу тобі не жартом, і слухай пильно мого слова: мені шістдесят п'ять літ, я одною ногою

стою в домовині, я не пожалію рештку свого життя віддати за життя моєї дитини. Не життя тобі тут. Поки я жива, ти тут не будеш. Чуєш? Нехай мене судять люде, а Бог мені простить, бо він бачить правду. Оце я тобі сказала, а ти собі рishай, як знаєш. Тільки пам'ятай, дівко, я слова свого не міняю. Даю тобі строку до обіду. Подумай добре. Чуєш? *Іде ліворуч у сад.*

Люда, *стоїть якийсь час на одному місці, дивлячись услід Марії Андріївни. Потім із суворо-похмуреним лицем поквапом іде в дім.*

Зправа, з саду виходять Мусташенко з листами в руках і Інна.

Мусташенко *(вигляд принижений, ніжний, покірний).* Ти не хочеш побути зо мною і п'ять хвилин?

Інна, *сміючись.* Дуже хочу, але там гість — Юрій Маркович.

Мусташенко. Він пише листа. *Загороджує дорогу.* Підожди... Так довше не можна. Ти мене уникаєш, як ворога. За все літо я майже ні разу не був із тобою наодинці...

Інна. І дивна річ: ти собі живий і здоровий!

Мусташенко. Так, я живий і здоровий, але за що мене мучити? *З глибокою ніжністю.* Інно, ну, прости мене, коли я в чому винний перед тобою! Ну, прости мене, забудь і дозвожь вернутись до тебе! Я не можу довше так. Я дні й ночі думаю про тебе. Я ввесь холону і хвилююсь, коли чую твої кроки, твій голос. Я цілую твої шпильки й ношу їх у кишені, як гімназист. *Виймає з бокової кишені шпильку й показує.*

Інна, *з сміхом.* Ну, от, а я дивуюсь, де мої шпильки діваються! Пачок сім уже купила. Вони всі в тебе?

Мусташенко. Ти не скажеш мені ні одного теплого слова? Ти все забула? Але за віщо ж? Я ж робив те, що ти хотіла.

Інна. Дякую. Хвалю.

Мусташенко, *гладить себе по руці.*

Інна. Може, почуваш потребу пенсне одягти? То вперед пропусти мене.

Мусташенко. Інно, я люблю тебе. Чуєш: я люблю тебе.

Інна. А, дуже приємно! Я й не знала.

Мусташенко. Дозволь мені сьогодні ввечері прийти до тебе. Дозволь!

Інна. Що-о?!...

Мусташенко. Я трошки посиджу з собою. Я сидітиму тихо й буду тільки дивитись на тебе. Ін!

Інна. Пан, ти забувавш, що я тобі сказала.

Мусташенко. Ти, очевидячки, хочеш, щоб я відправив Люду? Так?

Інна. Одправляй, але разом із нею ти відправляєш мене.

Мусташенко. Та чого ж ти хочеш?! За що ти мене мучиш?!

Інна. Я хочу, щоб ти пам'ятав, що я тобі сказала: я твоєю жінкою буду тоді, коли стану матіррю твоєї дитини. Здається, так просто й ясно. Ти стільки складних філософських формул пам'ятавш, а такої простенької формули не можеш засвоїти. В той день, як вона піде з нашого дому й лишить тобі твою дитину, в той день я стану твоєю жінкою. Будеш пам'ятати?

Мусташенко. Я не можу ждати так довго!

Інна. Підождеш. І на що я тобі тепер? Я стала „новою й бажаною“, як сказав один психолог? *Сміється.* Іди краще до неї, а то ще приревнує.

Мусташенко. Я сьогодні ж вижену її, й уся відповідальність ляже на тебе! Без тебе мені нікого й нічого не треба?!

Інна. Дивна річ: три, чотири місяця тому тобі без неї нікого й нічого не треба було. Тепер без мене. Що ж буде ще через три місяці?

Мусташенко. Ніколи цього не було!

Інна. Пан, я бачу, в тебе дуже попсувалася пам'ять. Це небезпечно. Я навіть дивуюсь, що ти мені тепер дозволяєш ізгадувати про неї. Пам'ятаєш, як ти мені заборонив питати про неї, заборонив торкатись ваших інтимних відносин. Чи ти й це вже забув?

Мусташенко. Я це для тебе зробив.

Інна. З жалощів до мене? Ах, який добрий! І для мене возив її в окремі кабінети? І разом із нею жалів мене там? Га?...

Мусташенко. Неправда, ніколи, ні одного слова я з нею про тебе не говорив. Ху, чорт, як же ти про мене погано думаєш! Як погано, Боже мій!

Інна. Не вірю. Ви мусіли говорити, вона мусіла тебе розпитувати. Я по вас бачила. Ти говорив їй про мене. Слухай же: коли ти хочеш, щоб я колинебудь вернулася до тебе — чуєш? — коли ти, дійсно, щось відчуваєш до мене, ти мені скажеш усю правду. Чуєш? Щоб я не спитала. Побачимо, як ти любиш мене. Але пам'ятай: правду! Не смій лицемірно ховатися за жалощі! Хочеш говорити?

Мусташенко. Питай.

Інна. Говорив ти з нею про мене? Але: правду!

Мусташенко, *мовчить, із усям'ям.* Говорив.

Інна. Так. *На мент від болю заплющує очі.*

Мусташенко. Інно, не треба. Для чого?

Інна. Що саме розказував?

Мусташенко, *мовчить.*

Інна. Що саме, питаю!

Мусташенко. Чи я тебе дуже люблю... Коли полюбив...

Інна. І ти їй міг про це говорити?! Ти дозволив їй про це питати?!

Мусташенко, *гнівно.* Я мусів дозволити! Ти сама цього хотіла! Я тебе попереджав. Вона — не вулична дівчина, вона кохала мене, вона мала право на мою... інтимність. Ти сама принесла в жертву нашу любов! Чого ж ти хочеш тепер од мене?!

Інна, *з посмішкою.* Чого я хочу? Йди сюди. *Швидко йде до альтанки.* Сідай. Тепер я хочу з тобою поговорити. Все тепер мені кажи. Що найінтимніше про нас ти розказав їй? Але правду! Чуєш?

Мусташенко, *жорстко.* Те, що я тобі сказав уже.

Інна. Я хочу деталі знати. Що саме.

Мустащенко. Як я з тобою познайомився.

Інна. І як ... і як уперше поцілував? І це ти? ...

Мустащенко. Ні.

Інна. Правда?

Мустащенко. Правда.

Інна. Вона тебе розпитувала, чи ти сам? ...

Мустащенко. Вона.

Інна. А як ти не хотів казати?

Мустащенко. Ображалась. Уникала мене.

Інна. І вона певна, що я нічого не знаю?

Мустащенко, *киває головою.*

Інна. І з легким серцем мене обманює?

Мустащенко. Їй од того мука.

Інна. Хе, їй мука! ... Але вона сміє тебе питати, вона сміє торкатись! ...
А в той же час певна, що до її інтимного ніхто не торкнеться, бо ти ж нікому не можеш сказати. От що пікантне! *Зразу брутально.* Вона до тебе зовсім невинна була?

Мустащенко, *киває головою.*

Інна. Коли вона обнімає, які вона інтимні слова говорить?

Мустащенко, *глухо.* На віщо це, Інно?

Інна, *з ненавистю.* Кажі! Все кажі! Витягай сюди ваше все, я хочу, я вимагаю цього. Чуєш? ... Які слова вона говорить?

Мустащенко. „Любчик“, „котик“ ...

Інна, *злісно, довго регочеться.* „Любчик“! ... „Котик“ ... А „цуцик“ ні? ...
А ти її як називав?

Мустащенко. Може, годі, Інно? Для чого самокатування?

Інна. Як ти її називав?

Мустащенко. „Мила“, „хороша“.

Інна. Ще як? Інтимніше! Не ховай! Давай сюди!

Мустащенко. Годі, Інно, я потім сам усе розкажу. Годі.

Інна. Так, тепер ти мені будеш розказувати все! Всю душу її, до найінтимніших куточків ти мені віддаси! А потім, коли вона віддасть дитину, ти скажи їй, що я все-все знала. Чуєш? Вона це мусить знати.

Мусташенко. Я тобі все розкажу. Але під одною умовою... Я розкажу моїй колишній Інні, тій, що має право на це...

Інна. Що-о?! Ти смієш мені ставити умови?! Ти?! *Зневажливо, гнівно шулить на його очі.*

Мусташенко, *погладжуючи себе по руці, рівно, спокійно.* Так, смію, бо я люблю тебе.

Інна. Котику, любчику, ти занадто...

Мусташенко, *схоплюючися, з вибухом гніву.* Інно!!

Інна. Ах, найсвятище зачепила?

Мусташенко. Невеликодушно, жорстоко, не...

На терасу швидко виходить Люда, голосно схвильовано гукає: Панасе Михайловичу!

Інна, *тихо.* Он, кіточка вийшла, біжи до неї.

Мусташенко, *озирнувшись, різько.* В чому річ? Вибачте, я тепер не можу, я — зайнятий.

Люда, *рішуче.* Мені треба з вами поговорити! Дуже важно. Зараз же! А то я... *Круто повертається й біжить у дім.*

Інна. Іди, там, здається, щось ізчинилося.

Мусташенко. Підожди тут. Я зараз. Я хочу докінчити розмову. Підождеш?

Інна. Іди, йди.

Мусташенко, *швидко йде в дім.*

Інна, *сама, схилив голову на стіл і не порушино сидить так; раптом стріпнується, підводиться, хоче йти в дім, але роздумує й сідає на старе місце.*

Мусташенко, *швидко виходить із дому на терасу і сходить униз із суворим лицем.*

Інна, стурбовано. Що там? . . . Недобре їй? . . . Упала?

Мушташенко. Гірше: вона хоче зараз же їхати від нас.

Інна. Через що?! Ти їй сказав щонебудь?

Мушташенко. Їй сказала Марія Андріївна, категорично й ультимативно, що коли Люда сьогодні ж не виїде, то вона її вб'є.

Інна. Коли це було?!

Мушташенко. Десять хвилин тому назад. Люда вся тремтить, укладає річі, ні слухати, ні говорити нічого не хоче.

Інна. От цього я раз-у-раз більш за все боялась!

Мушташенко. Так. Але що робити тепер? Люда хоче їхати до батьків. Або десь утїпиться. Вона в такому стані, що все може. І це тоді, коли вже . . .

Інна. Треба зараз же з Тамою поговорити!

Мушташенко. Що ж ти їй скажеш? Що це моя дитина? Що ти цього хотіла? Що ти про все знала? Можеш ти їй це сказати? І чи ти певна, що вона тоді все-одно не вб'є її, тебе й мене за це? . . .

Інна. Треба з нею поговорити, щоб вона не чіпала Люди, поки та не родить. А тоді та сама виїде. .

Мушташенко. Безнадійно. Вона рішила боронити твою честь і родинне щастя. Вона — мати. І я розумію її. І вірю, що вона зробить, що сказала. І Люда вірить. Та й ти віриш.

Інна, не зразу. А як Люда житиме цей час окремо?

Мушташенко. То вона з дитиною може зробити все, що схоче. Ти подумай тільки: з моєю дитиною! Вона ж увесь час викидень хоче зробити. І, розуміється, зробить. Ха! Всі образи, весь бруд, усі жертви — ні до чого! Кінець. І через що кінець?

Інна. Я скажу все Тамі! Вона зрозуміє. Вона не може не зрозуміти!

Мушташенко. Добре, кажи. Але як не зрозуміє, що тоді? . . . Ти уявляєш собі, що тоді вже напевно все пропало, бо Люда тобі свої дитини не віддасть. Коли ти цілком ручишся за Таму, кажи.

Інна, мовчить.

Мусташенко. Нехай Тама поїде на кілька місяців до тітки Ліни. Та давно кличе її до себе.

Інна. Це значить — вигнати Таму? Так?!

Мусташенко. Не вигнати, а . . .

Інна. Це — вигнати! Це — вигнати. Ради цієї вигнати Таму!!
Регочеться. Ти уяви собі тільки це! . . .

Люда, виходить на терасу, в капелюху, голосно. Панасе Михайловичу!

Мусташенко. Зараз, панно Людо! Дві хвилинки.

Люда. Я не можу ждати!

Мусташенко. Зараз. Зараз!

Люда, входить у дім.

Мусташенко. Вона вже одягається.

Інна. Що ж ти хочеш?

Мусташенко, не дивлячись на Інну. Треба якось рішити: їде ця, так нехай їде к чорту! . . .

Інна, сильно закусивши долішню губу, непорушно стоїть, дивлячись у землю.

Мусташенко, ходить туди й сюди; раптом рішуче підходить до Інни, щиро, ніжно, сербешно. Слухай, Ін: нехай Люда їде собі. Що ж робити? Признаюсь: мені це тяжко. Я вже почав вірити в реальність нашої мрії. Крім того . . . я вже . . . почув себе батьком. І мені страшно думати, що та може зробити з дитиною. Але — нехай. Ми мусимо вибрати: Люда або Тама. Але ми не можемо вчинити Тамі такої образи. Досить було жертв. Годі. Ну, що ж, давай попрощаємося з нашою мрією, й . . . кінець. Я скажу собі, що в мене не було ніякої дитини, що вона вмерла, й годі. І нехай їде собі й робить, що хоче. Кінець. Зате ми вернемо собі наше старе життя. Я верну собі тебе, а це для мене більш за все. Так, Інно!

Інна, мовчить, тихо, задумливо. Значить, ще й це? . . . Жорстко, рішуче. Ну що ж, хай так! Тама мусить виїхати. Можеш сказати Людї, щоб лишалася.

Мусташенко. *Інно, ми не можемо цього сказати Тамі.*

Інна. *Все можна, коли треба. Я беру на себе.*

Мусташенко. *Ну, коли так, то ми візьмемо це на нас обох! Але . . . подумай, Інно, ще є час. У нас не вистачить жорстокости.*

Інна. *Годі, Панасе. Йди скажи Людї, щоб лишалась.*

Мусташенко, стоїть мовчки, тихо. *Я не знаю, як ми це зможемо зробити. Ніжно, сумно. Не треба, Інно, не треба, моя голубко! Бог з ним. Ти дивись: ти вже й так страшенно бліда. Це страшніше за вбивство. Може, ми якось із Людою . . .*

Інна. *Іди, Панасе, вона може щось зробити з собою . . . З мукою. Та йди ж ти, ради Бога!!*

Мусташенко, стиснувши зуби, рішуче, швидко йде в дім.

Інна, застигло стоїть на одному місці.

Зліва чується голос Марії Андріївни: А теля нащо ото пустили в сад? Га? Де Павло? Вижени мені зараз же теля!

Інна, зачувши голос, здригується і злякано хоче тікати, кидається праворуч, потім ліворуч, зупиняється, слухає, вдивляється в сад і з жахом помалу, крадучись, йде в дім.

Марія Андріївна, виходить зліва, бурмотить. *Порозпускали худобу по всьому саду. Садівники! . . . Тяжко, стомлено сідає, оглядає стіл. От і тут, досі не прибрали. Встає, знову дивиться в сад, гукає: А нащо ж ти за хвоста теля тягнеш? Га? . . . От я тебе!!*

Хлопчачий голос. *Так воно так не йде!*

Марія Андріївна. *От я тебе не піду! Ач, який пастух хороший! Хитає головою і знову сідає.*

На терасу виходять Інна й Мусташенко.

Інна, зупиняючись, задихаючись, тихо. *Я не можу говорити. Говори ти*

Мусташенко, тихо. Інно, може не треба? . . .

Інна, рішуче, ідучи далі. Треба! *Сходять униз.*

Марія Андріївна, побачивши їх. Ви б, Панасе Михайловичу, вашого Павла трохи прижучили. Він більше за дівчатами дивиться, ніж за садом. Повен сад худоби.

Мусташенко. Добре, я з охотою . . . Я неодмінно . . . сьогодні . . .

Інна, підходячи до Марії Андріївни, тихо. Тамо, ми хочемо з тобою поговорити.

Марія Андріївна, пильно вдивляється в обох. А що таке?

Інна, мовчить.

Марія Андріївна. Та що ж таке? Ну, говоріть.

Мусташенко. Бачите, Маріє Андріївно . . . Кгм! . . . Тут вийшла така неприємна річ . . . Ми просимо вас нічого такого не подумати, але просто з людяности . . .

Марія Андріївна. Нічого не розумію. В чому річ? Та що ви як прохачі-дядьки? . . .

Інна. Ти, Тамо, дуже налякала панну Люду, й вона . . .

Марія Андріївна. А, сказала таки? Пожалілась?

Інна. І вона хоче їхати від нас.

Марія Андріївна. Ага, ну, слава Богу, — таки послухалась. Ну, так що?

Інна. Ну, так вона . . . Але її батьки, як довідаються, що вона . . .

Марія Андріївна. А нехай не розпустув. Заслужила.

Інна. Зо всяким може нещастя трапитись. За що ж її карати?

Марія Андріївна. Та ти чого хочеш? Грошей їй дати? Давайте.

Інна. Не грошей, а не . . . треба її звідси проганяти.

Марія Андріївна, пильно дивиться то на Інну, то на Мусташенка.
І це ти сама цього хочеш? Ти?

Інна. Я.

Марія Андріївна, до Мусташенка. От до чого ви її довели! І вам ані-трішки не соромно, Панасе Михайловичу? У вас вистачає совісті дивитися при цьому мені в очі?

Мусташенко. Я не маю чого соромитись, Маріє Андріївно. Я вас не розумію. Що ми не хочемо погубити бідну дівчину...

Марія Андріївна, обурено. Та мовчи ж ти хоч, лицеміре ти! Та як же в тобі язик повертається говорити мені отаке?! Невже ж ти думаєш, що я нічого не бачу, не чую, не розумію? Ти думаєш, що й мене можна обдурити, як її, оцю нещасну? „Він не розуміє, бідна дівчина“... Ах ти ж, Боже мій, до чого може дійти безсоромність! І ти, бідна, віриш що твій мораліст рятує „бідну дівчину“? Та чи ти осліпла, чи вони твоєю волю так обплутали, що ти сама на себе плюєш, сама себе сміховищем в очах людей робиш? Що вони з тобою зробили, скажи ти мені, бідна ти моя? До того вже довели, що вона сама утримує любовницю свого чоловіка! Сама! Оце вже по-філософському! Ну-ну!...

Мусташенко. Я не буду сперечатися з вами. Ви дуже помиляєтесь, і колись я вам докажу, що ви несправедливі до мене...

Марія Андріївна. Ай, бідненький! Усі йому кривду роблять.

Інна. Але я прошу тебе, Тамо; дозволь панні Людї лишитись. Коли вона родить, вона сама собі поїде.

Марія Андріївна. Інно, та не соромся ж ти! Та з тебе ж уся прислуга, все село сміється! Боже мій, Боже мій, що ж це таке діється?! Чи я вже на дитячий розум перейшла, чи світ перевернувся, чи розпуста вже законом стала?!... Та краще я останні дні свого життя на каторзі покінчу, а не допущу далі цього глуму, безчестя! Чуєш ти?! Нехай ота поганка яко-мога швидче забирається звідси, бо її мертвою заберуть! Коли ти сама за себе заступитись не можеш, коли вони тебе так обдурили, чи загіпнотизували, чи що вони з тобою зробили, що ти ні сорому, ні гордості, ні волі своєї не маєш, то *я* ж, *я* маю й сором, і гордість, і волю! Чуєте ви? І не попускаю глуму з моєї дитини! Доки

це буде?! Щоб сьогодні ж і ноги цієї поганки тут не було! *До Мусташенка.* Чуєте ви? ... Годі!

Інна й Мусташенко мовчать.

Марія Андріївна. „Бідна дівчина“! Бачите, до чого дійшло? Га?

Інна. Ну ... ну, я тебе прошу, Тамо ... Мені так треба. Ти потім, може, про все дознаєшся. Я не можу, щоб вона виїхала. Я тебе благаю!

Марія Андріївна. Або — ти хвора, або це, справді, якась скажена хороблива гордість ... Але ти — ненормальна, Інно. Це — ясно. Ти просто таки ненормальна!

Інна. Нехай я ненормальна, нехай без сорому, без волі, нехай усі сміються, але я тебе благаю, ну, благаю, Тамо, нехай вона тут зостанеться, й не чіпай її!

Марія Андріївна. Слухай, Інко, коли ти ненормальна, то я ж, кажу тобі, здорова! Я не можу більше цього терпіти. Не можу, не маю сил. Я не сплю, не їм, я не можу на тебе дивитись, я не можу людям у вічі глянути. Не можу, кажу тобі! Або вона й цей сором, або я. Не можу ...

Інна. Ще кілька місяців ...

Марія Андріївна. І кількох днів, кількох годин не можу!

Інна, мовчить, потім глухо, ледве чути. Тітка Ліна ... давно вже ... просить тебе приїхати до неї ... Може б ...

Марія Андріївна, підводиться. Я-як?! Ну, кажи далі, кажи ...

Інна, мовчить.

Марія Андріївна. Значить, не її, а мене ви виганяєте? Так, чи що? Кажіть просто ... Ну?

Мусташенко. Вам тут тяжко. Тільки на той час, поки ...

Марія Андріївна, тихо. Що ж це таке діється?! Мене, свою матір, що викохала, на своїх руках виносила, мене ради любовниці свого чоловіка своя дочка виганяє ...

Інна. Тамо! Не говори так! Ну, не говори так! Не виганяє, ніхто не виганяє!

Марія Андріївна. Оце так!... Оце дожиласть!... *Убито сідає.* Не її, а мене. Вона, ота повія — рідніща, миліща. На каторгу за неї збиралася, за її щастя. А її щастя в любовниці її чоловіка. За неї матір виганяє... *Встає.* Ну, що ж, Інно, дай Боже тобі щастя. *До Мусташенка.* Всяко я про вас думала, але щоб на оттаке ви були здатні, цього я вже не припускала. Ну, що ж, треба йти, коли так... *Іде.*

Інна, *кидається до Марії Андріївни.* Тамо! Ради Бога, не треба так іти від нас! Я тобі потім...

Марія Андріївна, *з силою відпихає.* Геть, нікчемнице, безвільна, гидка ганчірко! Так тобі й треба. Ганчірки й на те є, щоб ними гідь та бруд затирати.

Зправа зпоза дому виходить Круглик із листом у руці.

Круглик, *здалеку кричить.* Де ти пропав, Паньку?! Ввесь дім і сад обшукав. Ще не відіслав почти? *Уважно дивиться на всіх, трівожно.* Що сталося, мої панове?

Інна й Мусташенко мовчать.

Марія Андріївна. Нічого особливого не сталось, Юрію Марковичу, дочка виганяє з дому свою матір. Звичайнісінька річ. Чи можете ви мене, Юрію Марковичу, зараз на своїй машині до міста, або до станції відвезти?

Круглик, *вражено дивиться на всіх.* У чому річ, панове? Інно Василівно, що сталося?

Інна. Тама їде від нас.

Марія Андріївна. Неправду кажеш: Таму виганяють. Ходімте, Юрію Марковичу, проведіть мене до вашого автомобіля. Дайте руку, чогось ноги в мене...

Круглик, *поспішно подаючи руку.* Але ж... Чекайте... Та так зараз оце?... Річі ж?... Одягтися?...

Марія Андріївна. Нога моя більше не ступить на поріг цього дому. Схочуть переслати мої річі, — спасибі; не схочуть, — теж спасибі. *До*

Інни. Будь щаслива, Інно. Од усього серця бажаю тобі, щоб ніколи ти не покаялась за це. Ходімте, Юрію Марковичу . . . *Йде праворуч у сад.*

Круглик, ведучи Марію Андріївну, непорозуміло озирається на Мусташенка й Інну.

Мусташенко, хапає себе за волосся й падає так на стіл.

Інна, непорушно стоїть, закусивши губу, як людина, що от-от готова закричати від болю.

Люда, тихо, несміло виходить на терасу й дивиться услід Марії Андріївни.

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА.

Обетанова I-ої дії.

Кімната убрана квітками, що стоять у вазонах, висять у гірляндах на стінах і стелі, на столах у вазах.

Круглик, сам; задумливо ходить по кімнаті, прибіраючи її, часом задумується, стоїть непорушно, потім знову береться за квіти.

Швидко входить Інна в капелюсі, з букетами квіток у руках; у радісному підняттю, кладе квітки на стіл, скидає капелюх, говорячи до Круглика ще з порогу:

Інна. Уже, тут я! Довго була? Правда? А ви працюєте, голубе? Що Тама?

Круглик. Здається, спочиває з дороги. Якась вона, знаєте, чудна, Інно Василівно. Часом, наприклад, зовсім не чує, що їй кажуть. Мені здається, що вона навіть хвора. Між инчим, ви зверніть увагу на її торбинку, вона не випускає її з рук. У неї якась *idée fixe*.

Інна. О, в неї одна-одніська *idée fixe*: рятувати мене! За цим і приїхала. *Радісно сміється.* Мила, чудесна моя Тама! Але ця ідея розлетиться в неї сьогодні ж: усе вже врятоване! Вона тут не була?

Круглик. Ні, була, але нічого не помітила.

Інна. О, помітить! Усе помітить! Яка година?

Круглик, дивиться. Пів на сьому.

Інна. Ще пів години. Круглику милий! Кругленький, дорогий, іще пів години! Чуєте? Чекайте, я потелефоную Панові. *Телефонує.* 11—19, 11—19. Так. Дякую... *Слухає.* Нема. Він, значить, у панни Люди. Кругличку, швиденько, ці квітки треба в ті вази! А ви гіяцинти все ж таки туди помістили? І, знаєте, дуже гарно! Чудесно. В вас є смак,

Кругличку. Давайте сюди ту синю вазу. Тільки, голубчику, хороший, не будьте таким кисленьким. Ви ж — Круглик, а все кругле — добре, привітне, веселе, а ви сьогодні не Круглик, а Кислик. Ви ж дивіться, які вони соромливо-невинні ці рожеві троянди. Так і хочеться сказати їм на вухо щонебудь таке, щоб почервоніли. Правда, Кругличку?

Круглик. Ви скажіть їм, де ви оце були, вони почервоніють.

Інна, весело-здивовано. Ой? А де ж я була?

Круглик, посміхається. Ех, Інно Василівно, яка ж ви ще рожево-невинна трояндочка! Невже ж ви думаєте, що я не знаю кожного вашого кроку?

Інна. Ну, а де ж я була?

Круглик. Готували квартиру для сьогоднішнього переїзду панни Люди. Вознесенська Ч. 8. Два тижні тому ви самі наняли. Навіть учора са-
мовар купили, бо в хазяйки нема зайвого. Так?

Інна. О, та ви добрих шпівнів маєте!

Круглик. Нічого собі. Але невже ж ви, Інно Василівно, настільки ще наївні, що думаєте, що вся річ у виїзді панни Люди? І що тоді Панас буде цілком ваш?

Інна. Думаю, Кислику! Ой, та як думаю! Давайте сюди троянди. Швиденько!

Круглик. Гм! . . . Ну, а дитина?

Інна, хитро, весело. А що же з дитиною?

Круглик. Та нічого особливого. Тільки мені здається, що хоч ця дитина й від почталіона, але Панас буде сидіти коло неї день і ніч. Буває часом таке з людьми.

Інна. Ну, розуміється, буде! День і ніч сидітиме. Сама його посаджу коло неї! *Регочеться, обнімає квітки, як дитину, цілує, танцює.*

Круглик, пильно дивиться на Інну. Вибачте, Інно Василівно, але . . . я трошки боюсь за вас.

Інна. Ненормальна? То правда, Кругличку, то правда! Треба боятись. Знаєте, я сама трошки боюсь.

Круглик. Ні, боюсь вашої гордості. І ці квітки, й ця бурхлива радість ваша, все ж це, Інно Василівно, з гордості. Так, так! Та й ви самі це в глибині душі знаєте. І мені, правду сказати, сумно дивитись на вас.

Інна, сміється. Ви маєте рацію, любий. Я горда! Пам'ятаєте, колись я вам сказала: перемога буде моя? *Показує широким, веселим жестом на квітки.* От вона! От!

Круглик. Інно Василівно, дозвольте мені спокійно сказати вам декільки слів. Можна?

Інна. Ой, „спокійно“! . . . Ну, нічого, кажіть. А знаєте, сюди краще перенести той букет.

Круглик. Ні, пострівайте хвилинку. Пам'ятаєте, колись у вас вирвалося з душі: „ах, заїхати б кудись далеко-далеко, в Австралію, в Африку, щоб зовсім-зовсім зникнути!“ Пам'ятаєте?

Інна. Ну?

Круглик. Я тоді зрозумів вас, зрозумів увесь ваш страшний стан. І от, дозвольте вам тепер сказати, що вся ця експедиція готувалася для вас, Інно Василівно.

Інна. Ви казилися, Круглику?!

Круглик. Не помічаю цього. Я знав, що настане такий момент, коли вам треба буде або знову в оперетку, або вбити себе, або „заїхати кудись зовсім-зовсім далеко.“ Такий момент незабаром настане, Інно Василівно, може, навіть, через тиждень-два. І от, майте на увазі тоді експедицію. Більше я нічого вам не хочу сказати.

Інна. Кругличку! Коли це правда, що ви для мене затіяли цю експедицію, то ви — божевільний чоловік! Розумієте ви це? Цілком божевільний!

Круглик. Не знаю. Не думаю.

Інна. Ну, я тепер не маю часу про це говорити, ми потім іще поговоримо, але це страшенна помилка з вашого боку, Кругличку. Страшенна! Ви самі це швидко побачите. А тепер давайте сюди букет. Ради Бога, швидче! *Згадавши.* О, Господи! А де ж орхідеї? Ви ж повинні зараз же за орхідеями їхати! Магазин сьогодні прислати не може. А я без орхідей теж не можу. Кругличку, дорогий, ідьте зараз же! Вони вже готові. Це дві хвилини.

Круглик. З охотою, з охотою. З орхідеями, чи без, а все-одно...

Інна. Ви — милий, Кругличку! Ви — милий! Я готова вас розцілювати. Ввесь світ, усю землю, осінню, холодну, брудну, стареньку нашу землю готова обняти й обцілювати, Кругличку! Розумієте ви це?

Круглик. Буває, буває. Так більші, чи менчі орхідеї брати?

Інна. Більші, найбільші! Та швиденько. Ой, я ще ж маю для свята переодягтися!

Круглик. Через десять хвилин буду тут. *Виходить.*

Інна. Та не поламайте! Чуєте? *Нашвидку обнімає квіти й, весело наспівуючи, виходить ліворуч.*

Павза.

Зправа швидко входить Люда, за нею Мусташенко.

Мусташенко. Людо! Зупинись, я тобі кажу! Чого тобі треба від Інни Василівни?

Люда. Нічого. Я тільки скажу їй, як у матері дитину однімають. Нехай вона розсудить. Я їй усе, нарешті, розкажу! Я вже більше не можу! Нехай усе знає!

Мусташенко. Покинь дурниці, Людо. Інни немає дома. Двацятий раз кажу тобі: дитині буде там краще, ніж у тебе.

Люда. Без матері?! Краще без матері?!

Мусташенко. Але ж ти сама згоджувалась, чоррт забирай!

Люда. Я дурна була. Що я знала тоді? Хибі ж я знала, що таке мати? Та щоб я отто свою дитину кудись оддала?! Та міліони мені

давайте, та на шматки мене ріжте — не віддам! Яке виховання?! Хто ж може краще виховати, як не мати? Та в курки, в собаки відніміть її дитину, то вона вам очі видряпає. А я, гірша за собаку?

Мушташенко, *ходить по кімнаті, гладить себе по руці; потім швидко виймає пенсне, одягає; дуже стримано, розмірено, поважно*. Але ви забуваєте, панно Людо, що й я маю право на нашу дитину. Ви мене обманули. Так, ви обманули мене: ви казали, що віддасте дитину на виховання. Коли б я знав, що ви будете так поводитись, я б не допустив, щоб у вас була дитина від мене. Я не допустив би цього!

Люда. Я не обманювала вас! Я не знала. Та що ж я така страшна, погана, що не можу мати своєї дитини?! Ну, відвезіть мене в якесь інше місце, я житиму там із Михасем, ніхто не знатиме нас.

Мушташенко. Я не можу не бачити своєї дитини.

Люда. Ну, так тут лишіть і ходіть хоч що-дня.

Мушташенко, *дуже спокійно, тихо*. Не можу й цього. Інна Василівна знатиме тоді, що це — моя дитина.

Люда. Інна Василівна, Інна Василівна! Так я через це повинна віддати кудись свою дитину?! Та ніколи!.. Убийте мене вперед, а тоді...

Мушташенко, *раптом вибухнувши гнівом, ступаючи до неї*. Ні, ти віддаси її! Чуєш ти?!

Люда. Ніколи!

Мушташенко. Оддаси, кажу тобі! *Кидається на Люду, хапа її за горло*. Проклята!.. Оддаси, кажи?

Люда, *хрипить і крутить головою*. Ні!.. *Ноги підгинаються їй*.

Мушташенко, *схаменувшись, випускає Люду, швидко відходить, скидає пенсне, люту, але тихим голосом*. Я тобі дитини не віддам! Чуєш?

Люда. Поліцію покличу, оддасте. Я — мати, дитина — моя! *Починає гірко, з образи плакати*. За що?!.. Що я зробила?..

Я любила, руки цілувала . . . Ну, розлюбили. Але щоб оттак?!
Вибухнувши риданням, схоплюється і швидко виходить.

Мусташенко. Людо! Людо! . . . *Спішить за нею.*

Павза.

Входять Інна й Марія Андріївна.

Інна в инчій сукні, святочній. Марія Андріївна змарніла, схудла, ходить уже не рівно й поважно, а зігнувшись, нетвердо. Вигляд має скупчено-задумливий, неуважний.

Інна, обнявши Марію Андріївну, веде її до фотеля, садовить, у радісному підняттю, голубить. Ну, от, ти знову дома, в себе. Сюди. Тамуню . . . От-тут, от . . . тут. А я коло тебе, як колись. *Стає на коліна перед Марією Андріївною, пригортається.* Тамуню, моя! Єдина! Ну, обніми ж свою поганку. Обніми як-слід. Дай сюди твою оцю торбинку. Нехай тут полежить. Обніми . . . От-так. Тепер так спокійно, так затишно. Я зовсім, зовсім дома. Як тихо. Як божественно, радісно-тихо, Тамуню! Правда? Ти чуєш?

Марія Андріївна. Так, так, бува, дитино, бува. А панна Люда таки сьогодні виїжджає?

Інна. Сьогодні, Тамуню, сьогодні. Зараз, через півгодини. І вже зовсім-зовсім, Тамо. Ми будемо самі, як колись. І ще краще. Ще краще, Тамо! Ти побачиш!

Марія Андріївна. Дитино моя дорога! . . . Бідна моя! . . .

Інна. Я — бідна?! Тамо! Та немає людини щасливіщої за мене! Знаєш ти це? *Схоплюється.* Та ти подивись. *Показує на квітки навкруги.* Надворі починається зима, а в мене весна. Ти бачиш: це ж свято! Та ти ж не можеш собі уявити, яка я щаслива, Тамусю! Я тобі потім колись багато-багато розкажу. І ти все-все зрозумієш і не осудиш мене, бо . . . переможців, Тамо, не судять. Ах, Тамо! . . . Ні, ти й десятої частини не можеш уявити собі, яку величезну радість дає мені сьогоднішній

день! Перш за все ти ж тут. Але це наче так і треба було, щоб ти якраз сьогодні вернулась до нас. Я готова, знаєш, вірити в якісь таємні сили . . .

Марія Андріївна. Так, так . . . Ну, а та дівчина, Люда, куди виїжджає? Далеко?

Інна. Ні, вона, житиме собі тут, у місті.

Марія Андріївна. Треба б з нею все ж таки лагідно попрощатись.

Інна. Ну, розуміється. Чого ж нам на неї сердитись?

Марія Андріївна. Та й мені б хотілось помиритися з нею. Грішила я проти неї. Може, нам зробити б тут чай або каву, покликать її та на прощання всім посидіти? Так мені незручно просити в неї прощення, а тут то й нічого, якось би воно . . .

Інна. Та яке прощення?! Господь з тобою! . . .

Марія Андріївна. Ну, не прощення, так помиритись. Усе ж таки ми тоді розійшлись немирно.

Інна, пильно, підозріло поглядає на Марію Андріївну. Весело. От дурниці! Абсолютно нема ніякої потреби якісь церемонії розводити.

Марія Андріївна, ввесь час говорить рівним, тихим голосом, дивлячись у землю. Ну, які ж там церемонії — випити разом на прощання кави.

Інна. Та що тобі так неодмінно тої кави?!

Марія Андріївна. Посидіти . . . поговорити. Що ж тут такого?

Інна, все дивлячись на Марію Андріївну, любовно обнімає її. Бог з нею, Тамуню, хай собі їде без ніяких кав! Не треба. Я зараз покличу Пана та спитаю його, в якій годині вона виїжджає. Я тобі в секреті скажу, що вона таки надокучила нам, особливо Панові. Він жде — не діждеться, щоб вона вже виїхала. *Підбігає до телефону.* Я зараз спитаю його.

Марія Андріївна, підводиться. Спитай, спитай. А я піду та скажу все-таки Ганні, щоб подала сюди каву. Я вже замовила їй давненько. А ти поклич Панаса та панну Люду. Поклич, дитино . . .

Інна. Тамо! Та для чого це? Запевняю тебе, що . . .

Марія Андріївна. Треба, треба, ти вже кажи . . . *Виходить.*

Інна, посміхається, телефонує. 11—19 . . . Так. Дякую. Жде. Пан? Ти де був? У неї? Йди сюди, швидче . . . Зараз, зараз іди! Моментально! Чекаю . . . *Відходить, іде до квіток, поправляє, переміщує, наспівує. Бачить на фотелі забуту торбинку Марії Андріївни, швидко розчиняє її, виймає слоїк із течивом, похмуро розглядає; кладе в торбинку й одходить.*

Марія Андріївна, входячи. Торбинку свою забула. От стара! . . . А, Боже мій!

Інна. Хибі? Де ж вона? Немов шукає. А, ось! Подає. Що там у тебе за ліки, Тамусю? Твій незмінний морфій?

Марія Андріївна. Та морфій, морфій! А, стара голова! . . . *Виходить, невдоволено крутячи головою.*

Інна, похмурено, роздумливо дивиться їй услід; потім уся весело стріпнується, немов одмахнувшись од думок, кидається до квіток, знову прибірає, розставляє.

Входить Мусташенко, в пенсне, вигляд стриманий, поважний.

Інна, кидаючись до його. Ну, що? Швидко? В мене все готове. Може хоч зараз їхати. Навіть самовар звеліла їй наставити.

Мусташенко. Вона складається.

Інна. Правда?! *Бурно, радісно обнімає Мусташенка.* Пан, Пан! Нарешті! Нарешті я можу з тобою привітатись як-слід. Здоров був, Пан! Ти ж так довго, так далеко був од мене, мій муж, мій коханий, мій . . . єдиний Пан! . . . *Раптом.* Та ти чого такий? *Тривожно.* Що сталося?

Мусташенко. Вона виїжджає з дитиною.

Інна, вражено, не розуміючи. Як з дитиною?!

Мусташенко, втомлено сідає. Так, вона не хоче віддати дитини.

Інна, мовчить, тихо. Я не розумію . . . Не хоче віддати. Кому не хоче?

Мусташенко. Нікому не хоче. Ні на виховання, ні куди. З собою бере.

Інна. Пострівай . . . Як же це? Я, ти вибач мені, я не зовсім розумію. Значить . . .

Мусташенко. Значить, дитини в нас не буде. Вона ні за що не хоче віддати її.

Інна, мовчить, глухо. Але ж вона казала? . . . Може, вона боїться, що . . .

Мусташенко. Вона нічого не боїться й нічого не хоче. Я пропонував їй векселі, гроші, все, я обіцяв їй ходити до неї, любити її; я грозився, що не дам ні копійки й ніколи не бачитимуся з нею, я душив її за горло; я на колінах стояв перед нею. Ні за що.

Інна, з жахом. Господи, що ж це таке?!

Мусташенко, сидить, обхопивши голову руками.

Павза.

Інна, помалу, тихо, роздільно. У нас не буде дитини . . .

Павза.

Інна, ще тихіше. У нас не буде дитини . . . *Раптом вибухає повним одчаю, сухим, коротким риданням і зараз же сама себе спиняє й затихає.*

Мусташенко, на мент підводить голову і знову кладе її в долоні.

Павза.

Інна, схоплюється, люту. У нас не буде дитини!! Ти розумієш цей жах?! Ти розумієш? Значить, усе, все було тільки для того, щоб дати їй дитину?! Свою любов, гордість, честь топтала, бруднила, ганьбила, свою матір понижувала перед якоюсь . . . і все для того, щоб вона? . . . О, ні! . . . О, ні! . . . Цього не буде! . . . *В несамовитій люті кидається до столу, гарячково шукає чогонебудь гострого, кидає річ на підлогу.*

Мусташенко, злякано, підбігає до неї, заспокоює. Інно, Інно, заспокойся! . . . Не треба! . . . Інно!

Інна. О, ні! Я вб'ю її! . . . Я одніму! . . . Вона мусить! Вона не сміє! Я горло їй перегризу!

Мусташенко, обнімає, тримає. Інно, Інно, не треба! Голубко! Хороша моя, не треба . . . Пострівай! Сідай! Заспокойся! Ми поговоримо.

Інна, визволяється, опановує собою.

Мусташенко, помалу відходить і сідає на своє місце, схилившись.

Інна, раптом із жорстоким упертим виразом лиця. Цього не буде! Вона повинна віддати дитину! Ти повинен узять її, ти — батько.

Мусташенко. Юридичне право за неї, як я візьму?

Інна. „Юридичне право“! Але є вище право: право справедливості! Я — мати цієї дитини, а не вона! Я! Вона не хотіла її, боялась, ненавиділа, вона хотіла на першому ж місяці життя вбить її. Ми з тобою вберегли її, ми викликали її до життя, ми хотіли її. Хто дійсна мати? Хто? Хто має дійсно право на цю дитину?

Мусташенко. Хто б не мав, а дитина лишиться в неї, й ми нічого не можемо зробити.

Інна. Можемо! Я скажу їй усе. Я заявлю своє право. Вона не сміє не віддати мені моєї дитини, коли вона чесна людина. Коли ж вона хоче шантажувати цією дитиною, коли хоче тебе нею прив'язати до себе, то ... то ми побачимо! Я буду боротися за своє життя!

Мусташенко. Безнадійно, Інно, говорити з нею. Зайве пониження, зайвий сором і мука. Вона не віддасть. Вона не хоче шантажувати, але вона твого права не признає, бо вона ... вона всією своєю кров'ю почула в собі матір. Розумієш, матір. Ніяка логіка, ніяка справедливість, ніщо тут не допоможе. Ми самі викликали силу, що більша за нас, і за неї, й за все ...

Інна. Значить, кінець усьому?!

Мусташенко. Кінець.

Інна. І ти так легко миришся з цим? Вона забере твою дитину, і ти навіть не матимеш права побачити її? Ти миришся з цим?

Мусташенко, схоплюється, лютує, з мукою. А що ж я маю робити, скажи мені?! Що? ... Ну, кажи тепер! Ти хотіла цього. Ти викликала духа. Що робити з ним тепер? Що зробити, щоб мене не обхоплював сліпий жах, коли я тільки подумаю, що вона завезе мою дитину? О, будь проклятий той день, коли я згодився на це! Я став звірем. Голим, первісним звірем. Я попав у якийсь вихор темних, страшних нелюдських

сил, які крутять мною, як пір'їною. Я нічого тепер не думаю, нічим не цікавлюсь, мені все байдуже. Наука? Філософія? Професура? Цього всього немає. Я повний тільки якогось звірячого гарчання, туги, страху за отой шматочок живого червоного м'яса. Я вночі корчусь од сорому за себе, я боюсь самого себе. А ти мене шарпаєш за рану й питаєш, як я можу з цим миритись!... Я боявся цього. Я від першого ж дня, як побачив її з дитиною, як помітив у неї в очах цей тьмянний, хижий блиск, коли вона вперше годувала дитину, я тоді вже почув холод у серці. Я тоді вже зрозумів, що вона не віддасть, і що смішно й дико навіть говорити про це. Її можна різати на шматки, й вона не випустить дитини з обіймів. Бо вона — мати. Ти забула, що „закон“, як ти казала, є для всіх „закон“...

Інна, тихо. Як же буде тепер?

Мушташенко. Чи я знаю? Як би ж мені хто сказав, як воно буде, як вийти з цього страшного кутка, в який ми самі себе загнали!

Інна, пильно вдивляється в Мушташенка. Але все ж таки ти щось думаєш із цього приводу?

Мушташенко. Що ж я можу тут придумати?

Інна. Боротися треба за себе.

Мушташенко. Як?!

Інна, мовчить і не зводить із його очей.

Мушташенко, теж дивиться на неї, розуміє, з страхом. Інно! Ти що задумуєш?!

Інна. Вона відбірає в нас життя. Ми маємо право боронитись.

Мушташенко. Інно, ти збожеволіла?!

Інна. Але ж мені відбірають життя! Життя мені відбірають!

Мушташенко, швидко підходить до неї, обнімає, з глибокою, зворушеною ніжністю, сумом. Моя бідна, моя єдина!... Не треба цих думок... Не треба, моя рідна. Це вже щось хоробливе, божевільне. Не треба. Ну, будемо так. Ну що ж, іще раз спало нещастя на нас, будемо нести

його твердо, не впадаючи в одчай і безумства. Закон вищий од нас. Будемо жити нашою старою родиною, як жили... Може, й краще... Не треба, Іннусю, не треба.

Інна, *м'яко визволяється, відходить, машинально поправляє квітки. Розбитим, байдужим голосом.* Як же тепер із цією... з Людою?

Мусташенко. А що же з нею? Нехай переїздить собі на те помешкання, та й годі.

Інна. І ти будеш ходити до них?

Мусташенко, *мовчить, тихо.* Ні, очевидно, вже ходити не буду.

Інна. Будеш. Там буде твоя справжня родина. Родина там, де є дитина.

Мусташенко, *з мукою.* Ах, Інно, на віщо себе без потреби мучити! Таке мені це тяжке, болюче, страшне, але коли я кажу, що не буду, то я знаю вже, що я кажу. Для чого ж іще... Ех! *Махає рукою, сідає в фотель і кладе голову в руки.*

Інна, *підходить до його, ніжно гладить рукою по голові.* Це наша друга операція, Пан. Тепер ми обоє — однакові. Тепер ми будемо собі й дітьми, й батьками, й родиною. Так, мій Пан, так мій дорогий?

Мусташенко, *хапає її руку, жагуче цілує, пригортається лицем до руки.*

Інна, *любовно, сумно гладить другою рукою по голові.* Ми — бідні сироти. Сьогодні ми зовсім, зовсім осиротіли...

Мусташенко, *раптом стурбовано підводить голову і прислухається.*

Інна. Що таке?

Мусташенко. Мені почулось? ... Чи Михасик — закричав?

Інна. Я нічого не чула.

Мусташенко. Може, вона йому що зробила? *Встає.* Вона в такому стані, що може схопити його й без нічого вибігти.

Інна. Нехай біжить, тепер усе-одно.

Мусташенко. Ну, як же так? Надворі холод, мокрий сніг. А він і так трохи хворий. Чекай, я подивлюсь. Я певен, що він закричав. *Швидко виходить.*

Інна, блідо, гірко посміхається й так стоїть якийсь момент. Потім зразу сильно випростовується, стріпну головою, немов приймаючи чийсь виклик і з загрозою, у злому, веселому піднятті про себе говорить. А-а? Швидко йде до дзвінка, дзвонить; нетерпляче, гарячково ходить по хаті, піднято посміхаючись.

Покоївка, у дверях.

Інна. Ганно, скажіть Марії Андріївні, що я чекаю кави. Зараз же подавайте сюди! Чуєте? Зараз, зараз!

Покоївка, уклонившись, виходить.

Мушташенко, при останніх словах Інни входить.

Інна. Ну, що?

Мушташенко, похмуро. Нічого. Виїжджає. Послала по візника.

Інна. Так швидко?!

Мушташенко. Вона нічого не бере з собою. Ні копійки не хоче взять од мене.

Інна. Тільки дитину? Браво! Вона спритно грає, вона знає, що все потім нею візьме. Шантажистка!

Мушташенко. Вона — мати. А за це й їй багато простити можна.

Інна. Вона — мати?! Ця вирахувана, безсердешна, безсовісна міщанка, яка без крихти сорому обманює мене в моєму домі й шантажує дитиною?! Простить їй?! Ха!

Мушташенко. Ах, Інно, ти думаєш про неї гірше, ніж вона є! Коли б тебе душили за горло й вимагали в тебе твою дитину...

Інна. Ну, годі, не будемо про це говорити. Але її в такому стані пускати все ж таки неможливо. Вона може бо-зна що з дитиною зробити. Вона ж і квартири нашої тепер не прийме?

Мушташенко. Розуміється.

Інна. З нею треба помириться! Неодмінно!

Мушташенко. Спробуй.

Інна. Ну, це ти можеш зробити, коли захочеш! І ти ради дитини повинен це зробити. Чуєш? Піди, помирись сам і приведи її сюди, — ми тут

із Тамою рішили зробити маленьку каву й попрощатися з Людою. Вона побачить, що ні я, ні Тама нічого проти неї не маємо, й тоді спокійніше виїде і прийме від тебе все. Йди.

Мушашенко. Та не помиряться вона й не прийде сюди! Може ж бути і в неї гордість, сором, честь?

Інна. Коли вона любить тебе, то простить і все забуде. Забувала ж вона цілий рік і сором, і честь. І ще раз забуде. Ну, йди, а то вона візьме дитину й виїде, навіть не сказавши тобі ні слова. Швидче йди!

Мушашенко, нерішуче виходить.

Інна, швидко починає готувати столик для кави.

Входить Круглик із орхідеями.

Круглик, з порогу. Можна? Не запізнився?

Інна. А, Юрій Маркович? Привезли? Дякую. Дякую. Поставте їх кудинебудь.

Круглик. А чудесні які. Га? Подивіться. Бездоганні!

Інна, неважно. Так, так, дуже гарні. Дякую, голубчику, дякую.

Круглик, пильно поглядає на Інну.

Інна. А ми зараз будемо пити каву, Юрію Марковичу. Проводжаємо панну Люду. Останнє привітання. Останнє, Круглику! І тоді ... Але що ж це Тама не йде?

Круглик. Можна спитатись, Інно Василівно, що сталося?

Інна. Де?

Круглик. У вас.

Інна. Нічогосінько. Абсолютно нічого. А що таке? Чого питаєте?

Круглик. Та так ... Мені здалося, що ...

Інна. А, вам усе якісь дурниці здаються! ... А, нарешті!

Входять: Марія Андріївна й за нею покоївка з кавою, яка, поставивши каву, виходить.

Інна. Браво, Тамо! Я страшенно хочу кави. Зараз прийде Панас із панною Людою. *До Круглика.* Тамуня хоче як-слід попрощатися з панною Людою. Я також. Вона хороша дівчина. Правда, Тамуню?

Марія Андріївна, *готуючи столик.* Правда, моя дитино, правда. Правда...

Круглик, *пильно поглядає на обох.*

Входить Мусташенко.

Інна. А панна Люда?

Мусташенко, *з ніяковістю.* Вона не може, в неї голова дуже болить...

Інна, *жваво.* Голова?! О, так це... Так треба їй дати кілька крапель морфію! Пан, неодмінно приведи її! Чуєш? Скажи, що ми її зараз вилічимо. Вона не може в такому стані їхати. Абсолютно не може! Чуєш?

Мусташенко, *вітається з Кругликом, примушено посміхаючись.* Та, крім того, в неї якийсь чудний психічний стан: вона боїться на хвилину відійти від дитини...

Інна. Боїться?

Марія Андріївна. Ну, це часто буває в молодих матерів. Так що ж такого, нехай іде сюди з дитиною. А як голова болить, так, справді, дамо їй крапель. Приведіть, приведіть. Чого вона там сама буде?

Інна. Ну, розуміється, вона може навіть із дитиною прийти сюди. Але це необхідно, це необхідно, щоб вона перед від'їздом побула з нами! Иди, Пан! Пан, иди!

Мусташенко, *почуваючи себе ніяково, рвучко, рішуче виходить.*

Круглик. А панна Люда оце зараз виїжджає? З дитиною?

Інна. Ну, от така фантазія в неї. Неодмінно сьогодні!

Марія Андріївна. Молоді матері раз-у-раз трошки ненормальні. Це нормально. *Розливає каву, відвертається спиною, виймає з торбинки слюїк.*

Круглик, *з посмішкою.* Здається, взагалі нормальна ненормальність стає тепер нормальністю. *Нахилиється до Інни й, киваючи на Марію Андріївну, тихо.* Що це значить? Марія Андріївна з Людою?...

Інна, теж тихо. Потім, потім розкажу. Не звертайте уваги. *Голосно.* Так що ви, значить, виїжджаєте з експедицією, Юрію Марковичу? Сумно, сумно. *Непомітно слідкує за Марією Андріївною, бачучи, що вона виняла слоїк, бере під руку Круглика, підводить до квіток.* А дивиться, Юрію Марковичу, як це фарби гарно комбінуються. Правда? Правда? *Дивиться, як Марія Андріївна наливає в чашку з слоїка.*

Круглик. Так, чудесно . . . *Раптом здригнувшись, здивовано дивиться на Інну, злякано.* Що з вами, Інно Василівно?!

Інна. А що таке?

Круглик. Ви страшенно зблідли й так здушили мені руку, що . . .

Інна, зміючись. Та невже здушила? Я не помітила. Я підвелась, і мені закрутилась голова.

Круглик. Може, ви б сіли?

Інна, з сміхом. Ну, що ви! Вже все пройшло.

Круглик. Але ж ви бліді надзвичайно!

Інна. Ну, дурниці! А от і Панас із панною Людою!

Входить Люда, за нею Мусташенко, ніяково посміхаючись.

Люда тримається стиснено, соромливо, боязько.

Мусташенко, голосно, вдаючи веселу намішку. Ну, от! Насилу вмовив панну Люду. Страшенно боїться, щоб хто не вкрав її скарбу дорогого. Нікому не довіряє.

Марія Андріївна, йде назустріч Люді. І добре робить, що не довіряє. Доброго здоров'я, панно Людо. Просимо до нас. Що було, те було, не будемо згадувати. Всяка людина помилитись може. Сідайте, будь ласка.

Люда, тихо. Дякую, але я . . . зараз мушу їхати.

Марія Андріївна. Та ви це справді на ніч хочете їхати з дитиною?

Люда. Мені треба . . . мене ждуть.

Марія Андріївна. Та Боже борони! Де ж це чувано?

Мусташенко. Бачите, панно Людо, всі це вам скажуть . . .

Люда. Я не можу . . . я мушу зараз . . .

Інна, стоїть з блідою посмішкою.

Круглик, *тривожно дивлячись на неї, тихо.* Інно Василівно, може, ви б сіли?

Інна, не глянувши на Круглика, напружено-рівно йде до Люди, дуже ввічливо. Прошу сідати, панно Людо, будь ласка!

Люда. Спасибі . . . я тільки . . . Я зараз хочу їхати.

Інна. Та куди їхати? Ми вас не пустимо. Вам не можна, вам треба ще в ліжку лежати. Сідайте, сідайте. Голова болить?

Люда, сідаючи. Болить . . . трохи.

Інна. Ми вам крапель дамо, перестане. Неодмінно крапель! Тамо, там у тебе повинен бути морфій. Треба дати панні Люді кілька крапель.

Марія Андріївна. Є й краплі, а найкраще — кава. *Йде до столика.*

Інна. Ні, ні, неодмінно треба з кавою кільки крапель морфію! Це чудесно помагає. Я знаю. Ти, Тамуню, нічого не розумієш. Дай сюди! Дай мені твій слоїк з морфієм, я сама зроблю для панни Люди . . . Дай!

Марія Андріївна. Але ж . . .

Інна, нетерпляче. Ну, дай, Тамо! Дві краплі, це необхідно. *Бере торбинку, виймає слоїк і капає в чашку Люди, в підняттях говорячи в цей час.* Ти нічого не розумієш. З кавою дві краплі морфію, — надзвичайно гарно проти болю голови. Я раз-у-раз так роблю. От і все! Знаменито. Тепер панна Люда чудесно засне. *До Люди.* Їхати вам сьогодні, розуміється, абсолютно не можна. Ви зараз ляжете спати, виспитесь гарненько, а завтра спокійно поїдете собі. Правда? *Підносить обережно чашку до Люди.*

Люда, весь час почував себе тяжко, хоче щось сказати й не відважується.

Інна, простягаючи їй чашку. Прошу, панно Людо. Випийте, мила, вам зразу легше стане . . . Випийте, голубко . . .

Люда, раптом поривчасто бере простягнену з чашкою руку Інни й гаряче цілує.

Інна, як пронизана током, уся випростовується. Що ви?! Що ви?!

Люда. Я недостойна вашої ласки! Я — паскудна, погана, я повинна вам ноги цілувати, а ви мене так . . . *Вибухає риданням.*

Мушташенко, тихо. Панно Людо! Панно Людо!... Не треба... ну, годі.
Інна, якийсь момент закам'яніло стоїть, не зводячи вражених очей із Люди, потім умить немов ненавмисно випускає чашку на підлогу, тихо скрикнувши. Ой!... Господи!...

Марія Андріївна, кидається до Інни. Що ти зробила?! Що ти?!... Ай, Боже мій!... Ай, Боже мій!

Інна, обнімаючи Марію Андріївну, немов здивовано, заспокоюючи. Тамо, Тамуню! Ну, чого ти, чого? Ну, що ж тут такого? Ну, випустила...

Марія Андріївна, зразу ослабнувши. Ху! Як ти мене злякала! Аж ноги мені ослабли... Юрію Марковичу, допоможіть мені... Піду я ляжу... *Круглик підбігає до неї.*

Інна. Прости мене, Тамуню! Ну, прости мене!

Марія Андріївна. Нічого... Нічого... *Беручи Круглика під руку.* Стара стала... Нічого... Вибачте мені.

Круглик, ведучи її. Це з дороги. Стомились ви, Маріє Андріївно.

Марія Андріївна. Так, так, мабуть, із дороги... Мабуть. *Виходять*

Інна, стомлено сідає й розбито спускає руки.

Мушташенко. Панно Людо, почекайте трошки..

Люда. Ні, ні, я краще піду, я краще піду! *Майже вибігає.*

Мушташенко, хоче йти за нею.

Інна. Панасе!

Мушташенко. Я зараз, Інно, я тільки...

Інна, з силою. Панасе!

Мушташенко. Я зараз. Я тільки хочу... Я зараз, зараз! *Швидко виходить.*

Інна, якийсь мент із гіркою посмішкою хитає головою. *Застигає, сидить непорушно. Потім раптом рішуче, суворо встав й іде до дверей ліворуч, одчиняє їх і гукає.* Юрію Марковичу! *Коли з'являється Круглик, піднятим, але холодним, жорстоким тоном говорить.* Юрію Марковичу, можете ви зараз же, негайно, вивезти мене й Таму звідси і сховати так, щоб ніхто — чуєте: ніхто нічого не міг знати про нас?

Круглик. Думаю, що можу . . . Але . . .

Інна. В такому разі йдїть до Тами і скажіть їй, що ми мусимо зараз же виїхати. Автомобіль ваш тут?

Круглик. Тут.

Інна. Ідїть. Я зараз прийду. Коли нас на виході хтонебудь зустрїне, — веземо Таму до лікаря. Чуєте?

Круглик. Слухаю.

Інна. Ідїть. Одягайте Таму. Я зараз.

Круглик, поквапом виходить.

Інна, йде до столу і швидко пише записку, яку спірав об лампу, що на столі. Берє фотографію з столу, виймає її з рямців і кладе собі на груди. Потім зриває з стїн тїрлянди, викидає з ваз букети, перекидає вази, топче квітки. Гасить електрику, лишивши тільки лампу на столі, щоб горїла. На якийсь мент зупиняється, оглядає кімнату, немов прощаючись, і швидко виходить лїворуч.

Павза.

Входять Мусташенко й Люда, одягнена в пальто, капелюх, із дитиною на руках.

Мусташенко, оглядається по кімнаті. Що це? Темно. Нема нікого. Інно! Пана Люда хоче з тобою попрощатись. Інно! . . . Що це значить? *Бачить записку на столі, кидається, читає, потім, важко сідає і кладе голову на стіл.*

Люда, стоїть непорушно з широко розкритими враженими очима. Починає плакати дитина. Люда шикає, заспокоює.

Чути заглушений рїжок автомобіля. Дитина скрикує голосніше.

Мусташенко, на вскрик дитини швидко і стурбовано підводить голову, дивлячись на неї.

Люда, сідає, поквапом розстібає сукню на грудях, прикладає дитину й, заспокоюючи, наспівує колискову пісню й похитує її.

Мусташенко, знову кладе голову на стіл.

Настає тиша.

Завїса помалу спускається.

Друковано в друкарні К. І. РЕДЕРА, тов. з обм. в ЛЯЙПЦІГУ.

ВОЛОДИМИР ВИННИЧЕНКО

**Єдиний
революційно-демократичний
національний фронт**

**ПРАГА—БЕРЛІН 1923
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“**

Друковано в друкарні К. І. РЕДЕРА, тов. з обм. порукою в Ляйпцігу.

Більше ніж два роки тому назад Закордонна Група Укр. Ком. Партії звернулася до європейських соціалістичних кол із відозвою „Революція в небезпеці!“. Це було тоді, коли феєричне миготіння декретних смолоскипів Кремля кидало на Європу фантастично-чарівні тіні, коли можливість досягнення соціалістичних цілей здавалася близькою, й досить щирий, миготливо-червоний фасверк Москви в'являвся багатом соціалістам тим „світлом із Сходу“, який принесе визволення всьому поневоленому людству. На тлі московського блиску й саява застереження Закордонної Групи У. К. П. пройшло невеличкою тінню й не викликало відповідного відношення з боку соціалістичної Європи.

Закордонна Група У. К. П. писала: . . . „революція там (у Росії й на Україні) костеніє, мертвіє, не розвивається, а занепадає, власне, радянської влади там уже немає . . .“ „Індивідуалізм і абсолютизм являються признаними, ухваленими методами організації революційних сил; „єднolичіє“ в партії, в органах влади, управління й господарства, зведення колективів до ролі статистів при індивідуумах є нормальне явище в сучасній Росії“ . . . „Сервілізм перед дужчим, занепад ідейности, відсутність колишнього революційного запалу, примітивний індивідуальний утилітаризм — тепер загальне явище серед партійних і непартійних мас російського й українського пролстаріяту“ . . . „Народжується немов якась нова буржуазія, „совбурія“, ніби нова кляса визискувачів, яка живе з робітничої надвартости, яка своїм існуванням і соціальним станом

топче ногами ідею знищення панування паразитарних клас“ ... „У заявах і деклараціях провідників сучасного курсу комуністичної політики часто говориться, що в Росії здійснюється й існує справжня демократія, робітничче-селянська. На жаль, це тільки хороші заяви, які завдають повну брехню дійсності...“

Тільки через два роки європейські соціалісти шляхом ближчого знайомства з механікою феєрії, шляхом важкого досвіду та болючого розчарування прийшли до всіх вищенаведених висновків і майже що до слова тепер їх повторюють.

Серед певних кол українства позиції Закордонної Групи У. К. П. викликали різку критику. Важка місія, яку взяла на себе ця течія українського соціалізму, місія, на власному досвіді, розкриття перед укр. демократією дійсної суті московського „комунізму“, зустріла занадто неприхильну, суб'єктивну оцінку, що доходила до повного недовірря й осуду всіх позицій і діяльності Групи.

Тільки час і той самий тяжкий досвід виявив, оскільки Зак. Група мала рацію у своїх позиціях. І тепер, більш як через два роки, щоб схарактеризувати сучасне становище на Україні мені не треба нічого іншого, як повторити все те, що тоді писала Зак. Група У. К. П.:

„Тут на Україні все мілітаризоване й зцентралізоване. Вважається, що на Україні революцією кермує незалежно партія українського пролетаріату й неможливого селянства, що має й свою незалежну назву — „Комуністична Партія (большевиків) України“. Але це є декларативна, формальна сторона. В дійсності, по суті, партії українського пролетаріату міста й села ще немає. К. П. (б.) У. є тільки обласна організація Р. К. П. Більшість відповідальних керівничих партійних діячів цієї організації прислано і призначено з центру, Політичним Бюром (Політбюро) Центр. Ком. Рос. Ком. Партії. Всес Ц. К. Ком. Партії (б.) України не є вибраним, а призначеним із центра органом. Таксамо більшість керівників місцевих організацій є прислані й призначені Політбюром Ц. К. Р. К. П. Склад самої К. П. (б.) У. через таку політику абсолютизму є як-найбільш випадковий і мало поріднений із широкими робітничими масами України. Бюрократизація й мілітаризація партії, безвідповідальність відповідальних робітників перед організацією, безконтрольність їх і залежність тільки від вищого начальства, дають змогу ріжним непевним, непролетарським і нереволуційним елементам заповнювати собою ряди партії“.

„Таксамо вважається, що Укр. Соц. Рад. Республіка є самостійна, незалежна робітничо-селянська держава. Але це тільки в деклараціях. В дійсності ж — політика абсолютного централізму керівників революції звела не тільки державну самостійність України, але навіть її самодіяльність, на нівець. Тут таксамо все, що можна, зцентралізовано. Особливо у сфері економіки. Промисловість, транспорт, робітничий ринок, харчева справа, фінанси, все це залізними дрютами прикуте до московського центру, звідки даються накази й директиви, що їх часто абсолютно не можна погодити з українськими умовами, але що силою „залізної дисципліни“ мусять бути бюрократично виконаними.

„Декларативно й офіційно існує Правительство У. С. Р. Р. Але воно не є виборне, не є навіть сформоване К. П. (б.) У., а призначене Політбюром Ц. К. Р. К. П. Це є бюрократичний апарат московського центра, який мусить провадити дані йому директиви в дусі загального принципу як-найстрогішого централізму. І знову через це можна бачити таке ненормальне явище, що більшість урядових інституцій обсаджено елементом неукраїнським, чужим українській національності, незнайомим ні з мовою українських широких мас, ні з особливостями українського життя. Що більше — значна частина урядовців на Україні, в руках яких є кермування, головним чином, економічним життям України, не будучи комуністами й революціонерами по суті, а тільки приписаними з кар'єристичних мотивів до ком. партії, будучи пройняті старою русифікаторською й централізаторською ідеологією, суцього, старанно переводять у життя всі заходи абсолютного централізму...

„Наводити тут усім на Україні відомі приклади цієї політики немає рації. Досить сказати, що вся економічна політика в дусі методи абсолютного централізму приводить до голого „викачування“ з України її матеріяльних ресурсів. Якихнебудь серйозних, систематичних, планомирних заходів до організації, підняття й розвивання економічних сил України, рахуючись із її відмінними умовами й особливостями, не робиться. Навпаки, ідея створення власного економічного, господарчого внутрішньо-самостійного центру, що кермував би всім економічним життям України вважається за контрреволюційну. А тих діячів, навіть присланих із Росії, що хочуть совісно поставитись до своїх обов'язків, що, бачучи кричущу необхідність власне такого центру на Україні, стараються вести свою роботу в такому напрямі, — тих хутко відкидають назад і навіть обвинувачують у українському шовінізмі (будучи часто самі по національності Руськими!).

„Щодо національного питання, яке на Україні займає поважну роль, то тут помічається те саме, що й в інших галузях життя. В заявах цілком щиро й охоче прокладається повна національно-культурна самостійність, рівноправність усіх мов і т.д. Останніми часами, з огляду на висунену життям необхідність ближче підійти до україн. села, керівничі центри висунули навіть гасло „українізації партії, влади“ й т.д. Але всі ці декларації, заяви й гасла мусять лишатись незреалізованими. Ясно через

що: коли найважливіші галузі життя не мають своїх центрів на Україні, коли всі апарати уряду і влади обсажені присланим з московського центру елементом, коли вони залежать тільки від того центру і зносяться тільки з ним, то яка ж може бути мова про їх українізацію? Для чого? Ясно, що коли економічне життя таким способом централізоване, то так же мусять бути централізовані й усі залежні від нього галузі. І говорити про національно-культурну самостійність у цих умовах — неможливо. Це буде тільки самою декларацією, а в дійсності пануватиме й культура й мова тої національності, яка управляє економікою країни. Рівноправності немає: українська мова, як торік була, так і тепер лишилась мовою нерівноправною, як урядували раніше мовою московського центру по всіх інституціях українського уряду, так урядують і тепер, як одсилались назад папери, писані українською мовою, так одсилаються і в цей момент. Бо так мусить бути при такій загальній політиці. Мусить навіть бути підозріле відношення взагалі до всього українського, як до чогось, що порушує систему абсолютного централізму, що має якісь свої особливості й вимагає окремої, відмінної їх організації. Через це не диво зустріти в найщиріших не-Українців-комуністів відношення до комуністів-Українців як до „нечистих“ комуністів, як до потенційних контрреволюціонерів. Не диво бачити деяких Українців-комуністів, членів К.П. (б.) У., які, щоб заслужити право бути „справжніми“ комуністами, майже відrekliли своєї національності, стали ренеґатами, й часом із більшою ворожістю виступають проти національних українських змагань, аніж самі не-Українці.“

Тепер навіть Українці-„комуністи“ з К.П. (б.) У. таксамо майже що до слова повторюють вищенаведені висновки.

*

До картини загального становища в Росії й на Україні, накиданої Зак. Групою У.К.П. більше ніж два роки тому назад, тепер треба додати тільки густіших фарб, не міняючи в основі ні одної риси.

Революція не тільки загибає, костеніє, а вже загинула, вже перевертається у свою протилежність.

Колишній мікроб „совбура“, в температурі „непа“, пишню й буйно розплодився у справжню нову буржуазію, яка виявляє максимум сластолюбства, брутальності та етичного цинізму, якими раз-у-раз характеризується період первісного скупчення капіталу.

Пролетаріят знесилено, розпорошено, затиснуто в лабеті нешмана; професійні, класові організації його понищено, чим зовсім віддано на поталу підприємців.

Господарство зруйновано вщент. Обрібна промисловість „згортується“ що-дня, викидаючи на брук тисячі безробітних. Добувальна доходить до нуля. Транспорт охоплює параліч, якого ніякі бюрократично-чекістські гальванізації не можуть спинити.

Фінансовий стан „радянських республік“ цілком відповідає станові економічному.

Непокомунізм розгублено відступає перед наступом капіталу, й єдиний клопіт його — знайти почесний вихід із трагічної ситуації. Про революцію, комунізм непокомуністи говорять самі з ніяковою або цинічною посмішкою.

Що ж до України, то тут таксамо картина лишається, на жаль, у всій своїй цілості. Тільки теж до неї треба додати більше темних фарб.

Особливо виразною, загрозливою рисою є розпочатий Москвою майже отвертий, систематичний наступ на українську національність. Робиться це ще й досі під заялзовеними, нудними самим „комуністам“ гаслами „боротьби з контрреволюцією“, але справжні цілі так ясно визирають із кожного акту національної політики Москви, що навіть щиро-засліплені Українцям-„комуністам“ із К. П. (б.) У. видно їх.

Яскравою і грізною ілюстрацією цих цілей є що-тільки утворений і проголошений так званий „Союз Соціалістичних Радянських Республік“.

Хто знайомий з моральними та тактичними методами Р. К. П., той не буде дивуватися з такої бучної й реклямної формули акту, де зміст абсолютно не відповідає формі. І тільки або зовсім наївні або цілком нещирі люде можуть кваліфікувати цю чергову комедію, як нову форму міждержавного, соціалістичного (не буржуазного!) об'єднання.

Комедійність цього „Союзу“ видно вже від самого початку, з невеличкої, але характеристичної для московської політики рисочки. З офіційних звідомлень Москви відомо, що не вона була ініціатором цього „новотворчества“, а немов український Виконавчий Комітет З'їзду Рад. Так і визирає з цієї рисочки стара посмішечка московських царів, що

давали своїм присланим і купованим агентам на Україні директиви виставляти всяку пакість для українського народу, як його власну ініціативу. Найменший політичний рух на Україні, найдрібніший захід місцевої влади, найнезначніша резолюція місцевих партійних чи „урядових“ органів не може пройти без попередньої цензури й поза загальними інструкціями московського Політбюра Ц. К. Р. К. П.; всім горобцям на Україні відомо, як телефоном у брутальних висловах („дурачье!“) одмінялись невдалі постанови українського Ц. І. К.’а й диктувались йому резолюції самого Політбюра. І Москва з скромною міною хоче вдати, що вона в такій важкій справі, як союз держав, нічого не знала й ніякої пресії на „самостійний“, „уряд“ України не робила, і вся честь за велику нову ідею припадає тільки цьому натхненому соціалістично-комуністичними намірами органів.

Фактично, в дійсності нічого в відносинах не змінилось. Цей „союз“, як це всім відомо, й як читачі могли бачити з відозви Зак. Ір. У. К. П., існував уже два роки тому назад. На основі його конституції вся політична й економічна влада зосереджується в центрі, в „союзному“ органі влади, що має місце осідку в Москві. Складається „союзний“ Ц. І. К., утворюється „союзний“ Совнарком. Все це, розуміється, формалістична комедія. Насамперед, ніякий Ц. І. К., ніякий Совнарком узагалі ніякісінької влади, ніякісінького значіння, крім декоративного, ні в політичному, ні в економічному життю не мають. Друге: коли б вони, припустімо на хвилину, й мали, то хто ж є представлений у тому „союзному“ Ц. І. К.’і? Ті ж самі члени Р. К. П., які в усьому підлягають директивам Політбюра Ц. К. Р. К. П. Петровський, Раковський і всі члени президії „союзного“ Ц. І. К.’а, хто вони такі? Члени Р. К. П.

Вся „творча“ мудрість цього акту є в тому, що твердо, голосно фіксується той стан, який практикувався й так увесь час, фіксуються відносини метрополії до своїх колоній.

Але чому це зроблено? Через що Москва задумала вчиняти цю чергову комедію? Чи не могла вона собі й далі тихенько задовольнятися утвореним і нешкідливим для її панування станом?

Не могла. Треба було.

Над московськими більшовиками лежить одне цікаве, характеристичне прокляття: їхня демагогія часто перевертається в бумеранг і, вернувшись, б'є їх самих. Сталось їм це і в даному разі. Щоб „опанувати українським селянством“, як недавно з цинізмом цигана, пійманого на злодійстві, заявив Х. Раковський, проголошувалась і деклярувалася самостійність України. Щоб обдурити європейських капіталістів і робітників, утворено навіть „самостійний“ український Комісаріят Закордонних Справ*), з ріжними закордонними „самостійними“ місіями та представництвами. Утворено його тимчасово, декоративно. Але тут виявилось оте прокляття бумеранга: сухі, фальшиві декорації почали раптом давати парости, як гілячки верби, застромлені на мокрому місці. Урядовці „українських представництв“ почали помаленьку проймається своєю декоративною ролею, почали входити у професійний інтерес, набірати „самостійницької“ амбіції; почалися навіть тертя з представництвами Москви. Москва моментально зрозуміла всю велику небезпеку, що ховалась у цих маленьких явищах, і вже влітку 1922. р. поміж урядовцями „самостійних“ українських представництв почала ширитися тривожна чутка, що Москва має намір скасувати всі закордонні представництва разом із Комісаріятom і всією „самостійністю“. Але Москва отверто не посміла цього зробити, це не у природі її тактичних метод. Політбюро подало „українським представництвам“ шворочку, яка називається „Союзом Соціалістичних Радянських Республік“ і наказало прилюдно, реклямно,

*) До чого доходила та „самостійність“, показує те, що, коли я перебрав місце Народнього Комісара Зак. Справ, я не знайшов ніякого помешкання для цього Комісаріату, хоча він „існував“ уже біля півроку, не знайшов ні одного урядовця й ні одного папірця. Абсолютно голе місце, навіть не замасковане ніякою хоч би поганенькою декоративною рядюжечкою. Коли ж я серйозно поставився до сеї комедії й хотів організувати Комісаріят, Х. Раковський заявив мені, що в цьому нема ніякої „нагальної“ потреби. Дійсно, для чого, коли Москва все-одно сама все рішала, не питаючись українського „уряду“, коли Раковський не раз довідувався про свій підпис під нотами *post factum*.

врочисто, з власної ініціативи задушити себе нею, проспівавши гимн „соціалістичній творчості“ руського більшовизму.

Небезпека тут, розуміється, була не в тому, що якесь там представництво, чи якась пара крихтних урядовців почали пумпувати й забувати, як і для чого вони поставлені. Справа виглядала для Москви серйозніше: вона цілком справедливо боялась, що фактом існування хоча б фальшивої „самостійності“ підтримується ідея української державності. А ґрунт для сеї ідеї, очевидно, настільки сприятливий, що навіть закоренілі, центрослухняні, дисципліновані члени Р. К. П. починають пускати бруньки „самостійності“. Отже треба було, як знайомив усіх своїх вірогідних один із таких центрослухняних членів Р. К. П., Х. Раковський, „рішуче і твердо взятись до боротьби з українським шовінізмом, що почав піднімати голову“. І з цією нітрішки не новою метою старі декорації з усіма їхніми бруньками звелено викинути й замінити новою — „Союзом Соціалістичних Радянських Республік“.

Однак цим „боротьба з українським шовінізмом“ не обмежується. Москва, навчена не одним роком (та й не одним століттям!) „боротьби з українським шовінізмом“, добре знає, що найголовніша суть якраз не в декораціях, що заміна одної другою, „самостійності“ „федерацією“ чи „союзом“, не дасть того, що їй треба. Розуміється, опануванням усього економічного й політичного життя, триманням у своїх руках усіх нервів та м'язів краю, багнетом окупаційної армії, ногоном Чеки, зґраями шпигів і провокаторів, сітками підкупства, обдуру, брехень, — усім цим якийсь час можна тримати Україну в „союзі“. Але тільки „якийсь час“. Більшовизм же, виконуючи історичну роль „сабірателів землі руской“, прижучений, крім того, логікою всієї своєї методології, мусить утворити мертвий зв'язок, певниций за багнети, ноги й обдур. А для цього йому треба знищити той проклятий ґрунт, на якому навіть якийнебудь Авсем починає проростати пуп'янками українського „шовінізму“.

„Союз“ є тільки стратегічний маневр, це „маскіровка“, декоративний лісок, за яким прихована артилерія. І дула московських гармат звернені

просто в серце українського народу. Царська Москва добре знала, що, тільки забивши до смерті українську націю, можна забезпечити собі з нею такий „союз“, який їй потрібний. Царизм знав, що треба ціляти власне в серце нації: в її культуру, в мову, школу, свідомість. Талановитий спадкоємець усіх метод царизму, московський більшовизм прийшов до твердого засвоєння цієї вірної методи. Маскуючись то „правом самоопределения вплоть до отделения“, то „самостійністю“, то „федерацією“ чи „союзом“, він безупинно, систематично провадить обстріл української нації. В залежності від стратегічної чи загальної ситуації наступ ведеться сміливіше, отвертіше, й тоді румунський Болгарин оповіщає на Україні „диктатуру русской культури“. Часом же той самий Болгаро-Румун милостиво наділяє український народ „українізацією“ влади, культури й самого українського народу. Але основне завдання лишалось і лишається в Москві те саме: тим чи инчим способом, отверто чи приховано, в життю „боротися з українським шовінізмом“, себто, нищити ґрунт, стихію, викорінити національну українську свідомість.

Тепер (як признався той самий Болгаро-Румун), коли українське селянство ніби опановано, наступ ведеться знову сміливіше. Під голосною бундючною формулою „союзу“ фіксується скасування навіть фіктивних органів державности України й утворюється повна ясність: отверта окупація. Українська культура піддається знову під люту диктатуру руської. Триумфальний шлях русифікації прочищається чекістським ногом.

Українську мову, ту саму, яку два роки тому назад проголошувалось „законною“, тепер отверто, розперезано висміюється, зневажається, переслідується; инчої назви для неї, як „петлюрівська“ немає.

Українську школу рішуче ліквідується; не декретами, але фактично, без гомону, систематичним зводжуванням її на стан „общерусской“, з викладами руською мовою.

Української книжки на державний кошт майже не друкується, а приватну продукцію її всякими способами спиняється. Доставка зза кордону української книжки цілковито не допускається, ніякого змісту, ніякого

напрямку*). А маленькі урядовці Українці, „представники“ України, волячи волю Москви, з цинізмом льокаїв заявляють, що вони доведуть українські закордонні видавництва до того, що всі їхні книжки погинуть або підуть на макулатуру.

В той же час руська книжка, видана й за кордоном, має доступ у Росію. Мало того. Представник „українського“ Всевида та майже офіційно заявив, що на Україні по містах українська книжка непотрібна, через те треба туди давати руську. Що ж до села, то також, із огляду на те, що української книжки на Україні майже немає, то „робітниче-селянська“ влада не може лишати народ без книжки й мусить давати йому руську.

Українських культурних діячів переслідуються, висилається з України в Московщину та Сибір. Учителство масово розстрілюється під усякими приводами.

Отже не про державність, не про ті чи інші політичні форми її йде вже мова, а про буття чи небуття української нації, як такої. От-таке завдання ставить собі сучасна російська реакція в одязі непокомунізму.

І треба тверезо признати, що сила в неї немала. Крім зазначених вище фізичних, державно-військових засобів, большевизм має за собою ще таку силу, як опінія майже всього руського громадянства, починаючи від соціалістичної демократії й кінчаючи монархізмом. У цьому питанню майже всі руські політичні течії утворили непроголошений, але однодушний, одностайний, єдиний національний фронт. У цій сфері в большевизму руки розв'язані. Ні в соціалістичній (есерівській, чи есдеківській), ні в ліберально-демократичній, ні тим паче в реакційній, монархістичній пресі не з'явилося досі ні одного слова про цю національну політику большевизму на Україні. Прислів'я „мовчання є знак

*) Мій роман „Чесність з собою“ (закордонного видання) видали чеською мовою чеські комуністи з передмовою, що це, мовляв, один із найбільш революційних сучасних романів. Московські ж комуністи та їхні яничари з К.П.(б.) У. цю книжку не допускають на Україну, бо вона „контрреволюційна“, себто, видана українською мовою.

згоди“ тут цілком на місці. Бо мовчати, будучи свідком такого злочинства, як замах на душу цілого народу, це значить, покривати злочинство, солідаризуватися з ним.

Та навіть і не мовчить руська демократія. Маленький, але знаменний приклад: газета „Дни“, орган руських демократів із соціалістичним напрямом в № 74 (27. 1. 1923) пише:

“Большевики в роли Ивана Калиты“... Эта ффраза пользуется в сменеховских кругах большим кредитом. К сожаленію, действительность вынуждает к другому выводу ... большевики вредят и мешают делу объединения...”

З цього видно, що деякі руські демократи не тільки нічого не мають проти большевиків у ролі Івана Каліти, але ще й невдоволені їхньою роботою. Щире, чи нещире це невдоволення, але ффакт той, що з цього боку непокомунізм може бути спокійний: не тільки йому не буде ніякої опозиції, але ще й підбадьорення, а, коли треба, то й усемірна допомога.

Граючи на націоналістичних струнах руських політичних партій, одграючись на поневолених народах за програну гру азійсько-бюрократичного „комунізму“, большевизм охоче стає в єдиний національний руський фронт, виступаючи його ретельним виконавчим органом.

*

Українству треба поважно задуматись над цією ситуацією та її тенденціями. А надто українським соціалістам і демократам. Нищення української культури, себто, позбавлення українських робітних мас природного, найлегшого засобу їхнього духового розвитку це є замах не тільки на політичну та державну самодіяльність їх, але й на соціальне визволення, це замах на ту зброю, якою вони повинні оперувати всередині своєї нації проти кляса однонаціональних, але таких, що визискують їх. І тому насамперед на обов'язку тих свідомих і організованих груп, які заступають інтереси робітних кляса, лежить — виступити проти насильства, що твориться над українською нацією.

Завдання надзвичайно важке: проти об'єднаного руського національного фронту, розпаленого ідеєю реваншу за пониження його почуття великодержавного панування, розлюченого можливістю відірвання економічно-багатих країн, озброєного апаратами державної влади, — протиставити силу, здатну спинити наступ руського імперіялізму.

Розуміється, такого завдання ні одна з соціалістичних течій на саму себе взяти не може. Супроти єдиного фронту руського націоналізму повинен стати єдиний фронт української трудової демократії, себто, майже всієї української нації.

Одним із чинників, що надають большевизмові певної смілости та цинізму в його націоналістичній агресивности є роз'єднаність, розпорошеність українства, як національного цілого. В 1917. році українство, поділяючись у соціально-політичній лінії на різні противні собі течії, в той же час усе було наскрізь пронизане й тісно пов'язане єдиним національним током. Це творило ту велику, навіть дивовижну силу, яка (при инчих сприятливих умовах) змогла українську етнографічну, викликану з небуття туманність перетворити в організовану національно-свідому державність. У процесі революції сила струї почала опадати. Дужчі сили порвали звязки й розбили українство на ряд дрібних угруповань, нічим не пов'язаних між собою. Кожне угруповання зокрема має певні національні постуляти, в кожній групі зокрема є якась певна національна енергія, але кожна група стоїть ізольовано від других, і та групова, ізольована енергія мусить пропадати дурно, їй несила виконати самій роботу в загально-національному розмірі. Для сеї роботи потрібна сила цілого ряду груп, об'єднання ізольованих енергій у одну компактну, пляномірно організовану, доцільно-напряmlену енергію, пов'язану одним спільним током.

Ініціативу такого об'єднання, повторяю, повинні взяти на себе революційно-соціалістичні течії, як представники інтересів найбільш зацікавлених у національному визволенню поневолених кляс.

Але, творячи єдиний національний фронт, ми не повинні забувати, що національний момент є нерозривно зрослий із моментом соціально-

політичним, що сам про себе він у природі людського громадянства не існує. Отже не всяка національна група може бути включена в загальне об'єднання. Будучи національно одно-напряженими, різні групи можуть мати такі протилежно соціально-політичні напрями, що від сполучення цих напрямів не вийде ніякого доцільного руху, а тільки внутрішнє тертя і взаємне паралізування. База єдиного фронту повинна бути така, на якій різнобіжність соціально-політичних тенденцій не нищила б однобіжності національної.

Отже які соціально-політичні напрями повинні увійти в об'єднання?

Очевидячки, ті, які заступають інтереси клас найбільш численних, продукційних, найнеобхідніших для існування національного цілого. А такими класами є за сучасної структури української нації селянство і пролетаріят (включаючи в ці категорії й ту інтелігенцію, яка вийшла з цих клас і класово не порвала з ними). Вони складають 95 відсотків української нації, вони є головними продуцентами національного багатства, вони — найнеобхідніша складовина цілого.

Таким чином, в основу єдиного національного фронту повинні бути покладені інтереси й прагнення власне цих клас, і вони ж, ці класи, повинні бути головною дієвою силою в боротьбі за загально-національні досягнення. Себто, єдиний національний фронт трудової демократії.

Всі останні соціально-політичні течії, що мають противобіжний, ворожий до демократії напрям, іншими словами: всі антидемократичні, консервативні й реакційні угруповання, повинні бути відсунені від цього об'єднання. Цих угруповань небагато, й сила їх незначна, але тенденції їх остільки гальмують поступ демократії, що в інтересах хоча б самої національної боротьби вони повинні бути усунені з загального фронту.

Реакційні угруповання такі: монархісти всяких одтінків, комуністи московської концепції й отаманці (так звані „петлюрівці“).

Українські монархісти, поділяючись на різні „орієнтації“, всі разом виявляють інтереси поміщицтва. (Цікаво, що майже всі національно-

свідомі Українці-поміщики, — а вони так нечисленні, що всіх їх можна на пальцях перерахувати, — належать до монархістичних груп. Ідеологами їх також є поміщики.) Цілком природно, що в інтересах поміщицької класи вони будують і всю державно-політичну національну концепцію.

Тут не місце входити в докладний розгляд і оцінку монархістичної концепції, досить зазначити, що головне в усіх програмах цих груп це: — утворення такої української держави, яка забезпечувала б поміществу власність на землю й кермівниче місце в державно-політичному життю.

Ясно, що ця концепція держави стоїть у такому протиріччю з інтересами селянства та демократії, що про якусь спільну акцію цих двох течій балачки не може бути. Крім того, з національного погляду українське поміщичество таке крихітне щодо кількості й таке нетривке національно (згадаймо зраду козацької старшини національних інтересів за свої класові привілеї, згадаймо хоча б „федерацію“ скоропадщини й оборону її ще й тепер українськими поміщиками), що відсунення сеї групи навіть у чисто-абстрактному національному об'єднанні було б непомітне.

Про комуністичні елементи московської концепції, після сказаного вище, говорити багато не треба. Всякий прихильник московського „комунізму“ (чи будучи членом Р.К.П., чи не будучи ним), є тим самим ворогом демократії, оборонець реакційної, безконтрольної, безвідповідальної влади, заснованої на фізичній силі, прихильник диктатури узурпаційної невеличкої групи людей над усіма класами народу, а на Україні просто брутальної військово-бюрократичної окупаційної влади.

В той же час окремі групи чи особи, що стоять на ґрунті наукового комунізму, у програмі й тактиці яких є недвозначне визнання принципу демократії, в об'єднання можуть бути включені.

Третя антидемократична, реакційна група є так звані „петлюрівці“. Це—переважно прихильники військової диктатури (отаманії). Формально, декларативно (як і московська олігархічна диктатура), вони мають загальні гасла й демократії й республіки. Але практика сеї групи, всі політичні методи та тенденції її стоять у яскравому протиріччю з елемен-

тарними вимогами демократії. Узурпаційний, безвідповідальний, безконтрольний і авантюристичний характер сеї течії роблять її нічим не відмінною від усякої реакційної, антидемократичної групи.

Користуючись тяжким міжнародним і внутрішнім становищем української нації, невеличка групка людей узурпувала собі назву „уряду У.Н.Р.“ і шантажує на патріотизмі певної частини українського громадянства. Давно стративши всякий звязок із дійсними урядами У.Н.Р., цілком одірвавшись од усяких політичних партій, і тих народніх верств, що їх представляють ці партії, петлюрівщина все ж таки провадить далі свою смішну й жалюгідну комедію „урядування“. Об'єктивність вимагає заважити, що значна більшість „петлюрівців“ досить правильно оцінює суб'єктивну суть, і „тарнівського центру“, й „головного отамана“, С.Петлюри, і всієї навіть петлюрівщини. Але остільки в сих людей перевернене національне почуття, що вони готові запліщувати очі на всю вбогість свого центру, готові миритися з усіма його шкідливими й ганебними вчинками, аби бачити в них носіїв української державности. І часом із якоюсь очайдушністю навіть самі себе називають „петлюрівцями“.

Не кажучи вже про всі ті величезні шкоди, які нанесла українському народові „політика“ отаманії, не кажучи про її злочинну ролю в відносинах Польщі до галицького українства, петлюрівщина з чисто національного погляду є явище глибоко негативне. Петлюрівщина самим своїм іменем має тенденцію позбавити весь український рух його всенароднього національного обличчя, вона накладає на його тавро якогось локального явища, якоїсь персональної акції в межах єдиного „общерусского народа“ й „єдиної-неделімої Росії“: петлюрівці, денікінці, врангелівці, все це російські білогвардійці, що борються проти радянської влади.

Ще в початках боротьби проти гетьманату, в самому зародку петлюрівщини, Директорія ясно бачила небезпеку від хоробливої самореклямности С. Петлюри, який усіма способами старався надати всьому рухові своє ім'я. Вона була змушена винести офіційальну постанову про необхідність виразного підкреслення, що її війська не „петлюрівські“, а українські й республіканські. Але ворогам національно-україн-

ського і республікансько-демократичного руху було дуже корисно звести цей рух на акцію одної особи, відняти в його загально-народню, національно-українську прикмету. І через те вони ретельно допомагали С. Петлюрі в його злочинній честолюбности, гаряче реклямуючи його й, дійсно, добившись певного успіху: в очах і устах багатьох звуживши розуміння Українця до „петлюрівця“.

І ще й тепер противники українського визволення, навіть серйозні політичні діячі, докладно знайомі з дійсними фактами української революції, охоче називають увесь український рух „петлюрівським“. Тої самої тактики тримається й московська окупаційна влада на Україні. Вся її політика власне звернена до того, щоб знищити саме ім'я українське, стерти його зо свідомости мас, замінивши „петлюрівщиною“, „махнівщиною“, „тютюнниківщиною“*).

Ті Українці, які з погано зрозумілого патріотизму називають себе „петлюрівцями“, самі не відають, що творять; вони не розуміють, що самі грають на руку ворогам їхнього патріотизму, що самі себе нищать як Українців, розписуючись у недорослості до загально-національного імені й затушовуючи це ім'я в широких, так мало ще свідомих масах народу.

Петлюрівщина, розуміється, повинна бути виключена з єдиного фронту. Але проводирям її, коли в них є хоч трохи національного сумління, треба ліквідувати цю жалюгідну комедію „тарнівського уряду“, розпустити той десяток своїх бідних „урядовців“ і зникнути з обрії українського національного й політичного життя. Повинні ж вони, нарешті, зрозуміти, що для величезної більшості українського громадянства й

*) Під час мого короткого перебування на посту „Заступника Голови Ради Народніх Комісарів У.С.Р.Р.“ я мав нагоду прийняти досить значну кількість різних українських депутацій. Из їх висказів я виразно бачив, як московські агенти на Україні провадили політику зведення всього українського на „петлюрівське“, на щось локальне, бандитське. Так, наприклад, одна учительська депутація жалілась мені, що руські комуністи, агітуючи по селах, ставили селянам питання: „Товарищи крестьяне! На каком языке хотите школу: на русском или на петлюровском?“

широких мас народу вони не є й не можуть бути ніяким „центром“, що вони не є й не можуть бути „носіями української державности“. Для українського народу сором був би мати купку людей, що несуть (як говорять про них) „собачу службу“ в ворожій до його держави, як представників і носіїв його державности.

Ідея української державности й визволення має найкращого носія в самому народі, в його національній свідомості. Вона живе там, на Україні, за неї весь час, що-дня, на кожному місці борються українські працюючі маси, українська трудова інтелігенція, українські політичні партії. Коли десь на території Польщі зникне купка людей, що безвідповідально називає себе „урядом“ і „носієм української державности“, від цього ні ідея державности, ні боротьба за неї не тільки не зникнуть, а, навпаки, тільки значно виграють.

*

Таким чином, загальна ідеологічна база намічає і складову організаційну базу, з необхідністю виключаючи з неї противобіжні елементи.

Які ж повинні бути тактичні методи об'єднання?

Вони в головній мірі залежать од тих конкретних цілів та гасел, які те об'єднання ставлять. Основна ціль: визволення українського народу від національного та політичного гніту московської деспотичної окупації в формі української самостійної демократичної держави. Отже гаслами можуть бути:

1. незалежна, самостійна українська республіка;
2. виборність державної й місцевої влади;
3. відповідальність влади перед представницькими колективами й контролю над нею з боку цих колективів.

З цих основних програмових тез повинні впливати й відповідні тактичні методи. Демократія не може бути ні подарована, ні накинена сторонньою силою народові. Вона повинна рости і творитися всередині народніх мас і ними самими. Отже не захоплення влади за всяку ціну і проголошення української державности якиминибудь способами треба

для демократії. Такі способи закріплення національного визволення були в історії української революції. Не засновані на участі й міці мас, принесені на багнетах чужої сили, вони були чужі масам, випадкові, залежні від тої чи инчої зокільної кон'юнктури й через те недоцільні, а переважно й ворожі демократії. Не відмовляючись у принципі від збройної боротьби за свої домагання, українська демократія всю вагу своєї визвольної акції повинна перенести на маси. Збройна боротьба може виникнути, як остання необхідність, але повинна виникнути тільки в результаті міцної організації мас, їх політичного та національного підготовки. Стихийні, неорганізовані вибухи (повстання), часткові „путчі“, крім руйнації господарства країни, крім провокації населення й води на млин московського терору, нічого не дає й не може дати. Петлюрівщина, щоб, з одного боку, не дати забути про себе, а з другого боку, будучи знаряддям у грі Польщі з Москвою, робить ці злочинства, бо нічого инчого робити не здатна.

Демократія ж повинна кермуватися инчими тактичними цілями, а саме: організації, усвідомлення, об'єднання сил українських працівничих мас і шляхом планоїрної легальної й нелегальної органіційної праці, і шляхом активної, трудної, щоденної роботи в політичному, економічному, культурному й т. п. життю краю.

Тут ми підходимо до конкретного питання: як саме можна провадити організацію та підготовання мас на реальній роботі при цьому поліційно-абсолютистичному режимі, де вияв самодіяльності народу, де всяку ознаку демократії фізичною силою не допускається і переслідується? Очевидячки, треба проти сеї фізичної сили протиставити другу фізичну силу, скинути її, а тоді, проголосивши загальне, рівне й т. д. виборче право, дати можливість масам виявити свою волю в Установчих Зборах.

Такий є хід думок деяких демократів. Одначе ся тактична метода є й малореальна, й недоцільна. А головне, засуджує активні елементи на бездіяльність, мрійність та авантюризм. А тим часом певна можливість роботи є.

Відмінність непокомунізму від звичайного реакційного режиму є та, що в його після перших часів щирого революціонізму лишилися ті вивіски, які колись не тільки вабили до себе робітничі маси Росії та Європи, але й спокушали собою голови видатних європейських соціалістичних та демократичних діячів. Революціонізм одцвів, давши гідкий плід централістичного бюрократизму, бонапартизму та реакції. Однак колишні вивіски („робітничо-селянська держава“, „робітнича демократія“, „соціалістична республіка“, „комуністична партія“, „радянська влада“ і т. п.) лишилися. Московський більшовизм мусить їх лишити, бо, знявши їх, він виявить перед усім світом той страшний зміст, який він за ними поки-що ховає, себто, засудить себе на швидку смерть.

Отже існує об'єктивна, залізна необхідність, яка приковує непокомунізм до тих формул, які тепер не тільки чужі його природі, але й явно ворожі до його. Вчуваючи, наприклад, що радянська влада може принести йому загибель, борючись усіма силами проти найменшої реалізації її, насилуючи, давліючи, фальшуючи вияв демократії, він усе ж таки не може, не сміє остаточно задушити її.

І це є те поле, на якому для української демократії являється певна можливість вступити в боротьбу з московським абсолютизмом. Час уже зрозуміти, що не радянська влада сама по собі, не радянська демократія є ворог і української державності, й соціально-політичного визволення працівничих мас, а якраз одсутність її, скалічення радянської демократії, зведення її московським централізмом до позбавленої реального, дієвого змісту формули.

Та який би ні був погляд різних течій української демократії на радянську владу, всі вони повинні признати:

1. що радянська демократія є певна форма демократії; одні можуть уважати її за обмежену, нечисту форму, другі, навпаки, за чисту, позбавлену шкідливих впливів формального парляментаризму; але так чи інакше система рад, вільно вибраних, рад, що мають усю повноту влади, є форма народоправства, що виключає абсолютизм і поліційний централізм;

2. що за існуючих умов і обставин на Україні це є єдина точка прикладення сил української демократії.

Треба виходити з реальної кон'юнктури і з даного співвідношення сил. Чи з принципіальних, чи з тактичних мотивів українська демократія повинна прийняти факт існування формули радянської демократії. Але прийняти, розуміється, не пасивно, не так, як прийняли деякі групи, що, признавши формулу, дали свій підпис не провадити ніякої політичної діяльності, себто, не торкатися змісту сеї формули, не впливати на зміну його. Це—самогубство, це—викреслення себе з політичного організму українського народу і в певній мірі злочинство проти його. Признання факту існування формули радянської демократії, навпаки, зобов'язує до як-найбільшої активності, до заповнення даної формули відповідним змістом. Успіх „безпартійних“ на останніх виборах до рад повинен служити доказом присутності якогось життя під формулою й можливість заповнення її живим змістом.

Українська демократія повинна брати як-найактивнішу участь у всіх органах політичного, адміністративного, господарчого, культурного життя, повинна всякими способами проходити в усі установи, інституції, заклади, підприємства, не страхаючись перепон і не продаючи своє політичне первородство ні за шочавичну юшку, ні за розкоші та „лакомства нещасні“. Окупаційна московсько-шовіністична влада спеціально дбає і дбатиме про те, щоб не допустити до праці та ще відповідальної українську демократію, вона вживає і вживатиме всіх репресій та переслідувань, щоб ослабити силу і значіння українського національного елементу. Але в тому й полягає боротьба, щоб боротися з усіма перепонами, перешкодами та страхіттями.

Але ся боротьба може дати позитивні наслідки тільки тоді, як демократичне українство виступить організованим, єдиним, одностайним фронтом, коли сконсолідує свої сили, виробить єдину державно-політичну та соціально-економічну платформу, єдині тактичні методи. У справі такої консолідації ініціативу й підготовчу роботу повинна взяти на себе еміграція. В поліційно-окупаційних умовах України ця робота

дуже трудна для тамошньої частини української демократії. Створення єдиного революційно-демократичного фронту за кордоном повинно послужити спонукою для аналогічної консолідації на Україні, для єдиногофронтної праці й боротьби. Гасла, вироблені за кордоном можуть послужити основою гасел усеукраїнського демократичного об'єднання.

Розуміється, від перших же кроків на цьому шляху виявиться сила перешкод і труднощів. Насамперед, усі противники української демократії почнуть уживати всіх заходів, щоб зірвати й розбити цю акцію. Непокомуністи та їхні яничари, напнувши на себе старі, заляпані кров'ю та заязлені масними непманськими обіймами „комуністичні“ тоги, почнуть вигукувати про „контрреволюційність“. Спеціально щодо моєї особи, то, щоб ослабити мій голос, який я дозволив собі забрати в свій болючій і важкий для всякого Українця справі, будуть висувати всі улюблені моїми противниками „гармати“: мою ніби „мінливість у позиціях“, „імпульсивність“, „емоціональність“, „поетичність“, одне слово — всю ту немудру, легеньку зброю, яку може піднести навіть усякий хлопчик без штанців і якою часом не соромляться оперувати й більш дорослі віком люде. Я охоче приймаю зарані всі стріли і хлопчиків і дорослих, сподіваючись, що вони мені дадуть декільки гумористичних хвилин.

Але сумно буде, коли інші політичні діячі в такий грізний мент оглядатимуться на опінію ворогів українського визвольного руху, коли не матимуть мужности стати в ряди і прийняти на себе в інтересах колектива удари ворога.

Власне такої емоціональності не повинно тепер бути. А таксамо не певинно бути місця амбіційним емоціям, цим не менче дужим ворогам, ніж московський імперіялізм. Треба окремим групам і особам української демократії перемогти свої взаємні кривди, образи, непорозуміння, в яких би гострих і тяжких формах вони колись ні були. Треба припинити серед демократії амбітницьке вишукування й підрахування взаємних помилок, передавши їх на вищий суд історії, собі ж на цей час

лишивши тільки той досвід, що розбиття, роз'єднаність української демократії є тільки на користь її національним та соціальним ворогам.

І треба знайти в собі не тільки холодне, тверезе розуміння великої небезпеки для нашого народу, але й певну готовість перетворити в акцію це розуміння, певну емоцію самовідданості загальним цілям.

Коли українська демократія не знайде в собі потрібного передбачення, потрібної здатності до самоопанування, здатності до саможертви, коли не зможе підвестись понад свої групові чи навіть особисті амбіції та інтереси, коли ця авангардна, свідомо, найбільше здатна до організованої акції частина української селянсько-робітничої нації не знайде в собі потрібних будівничих сил, то що ж вимагати від неорганізованої, позбавленої можливості самоусвідомлення народньої стихії?

Єдиний фронт вимагає єдиної волі, єдиного розуміння, єдиного пляну боротьби, себто, певного обмеження індивідуальностей. А без єдиного фронту, без пляномірного організованого одностайного напруження сил великої частини української нації визволення її — неможливе.

Р/1
(1986) **674**
0,72 cm

~~1193~~

НИГОЗБІРНЯ „СТУДІОНУ“

ЗАКОН

ВИННИЧЕНКО